

9e jaargang, 1990, nr. 1

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- Zeldzame 16e/19e eeuwse landkaarten
- Wereldkaarten
- Atlassen
- Stads- en dorpsgezichten geheel Nederland
- afb. Beroepen, ambachten enz.
- Geïll. boeken, kook- en kinderboeken.

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
tel. 077-519000
telefax 077-544602

Antiquariaat

„Het Bisschopshof”

**Oude Boeken, Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

9e jaargang, 1990, nr. 1

**Het verlichterij-boekje van de landmeter
Jan Dirksz. Zoutman (1613/14-1679)**
T. Goedings

1

**Nicolaas de Graaff: chirurgijn, spion,
teken-, wis- en meetkonstenaar**
M. Barend-van Haeften

8

Besprekingen

14

Varia Cartographica

19

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

20

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink, dr. H.P. Deys,
dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij,
drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs. E.O. van Keulen,
dr. P.C.J. van der Krogt, drs. A.H. Ruitinga,
en dr. F.W.J. Scholten.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Post-
bus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Zie 5e jaargang (1986), nr. 3, blz. 64. Eveneens verkrijg-
baar op aanvraag bij het redactiesecretariaat

Rubriek Nieuwe Literatuur

Drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Instituut, Post-
bus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

J.P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel;
R.W. Karrow, Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg
(BRD); mw. dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke,
Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 22,50 per
jaar (vier nummers), buitenland f 30,—. Losse nummers
f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en
bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve pagina per nr.	f 70,—
1/4 pagina per nr.	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

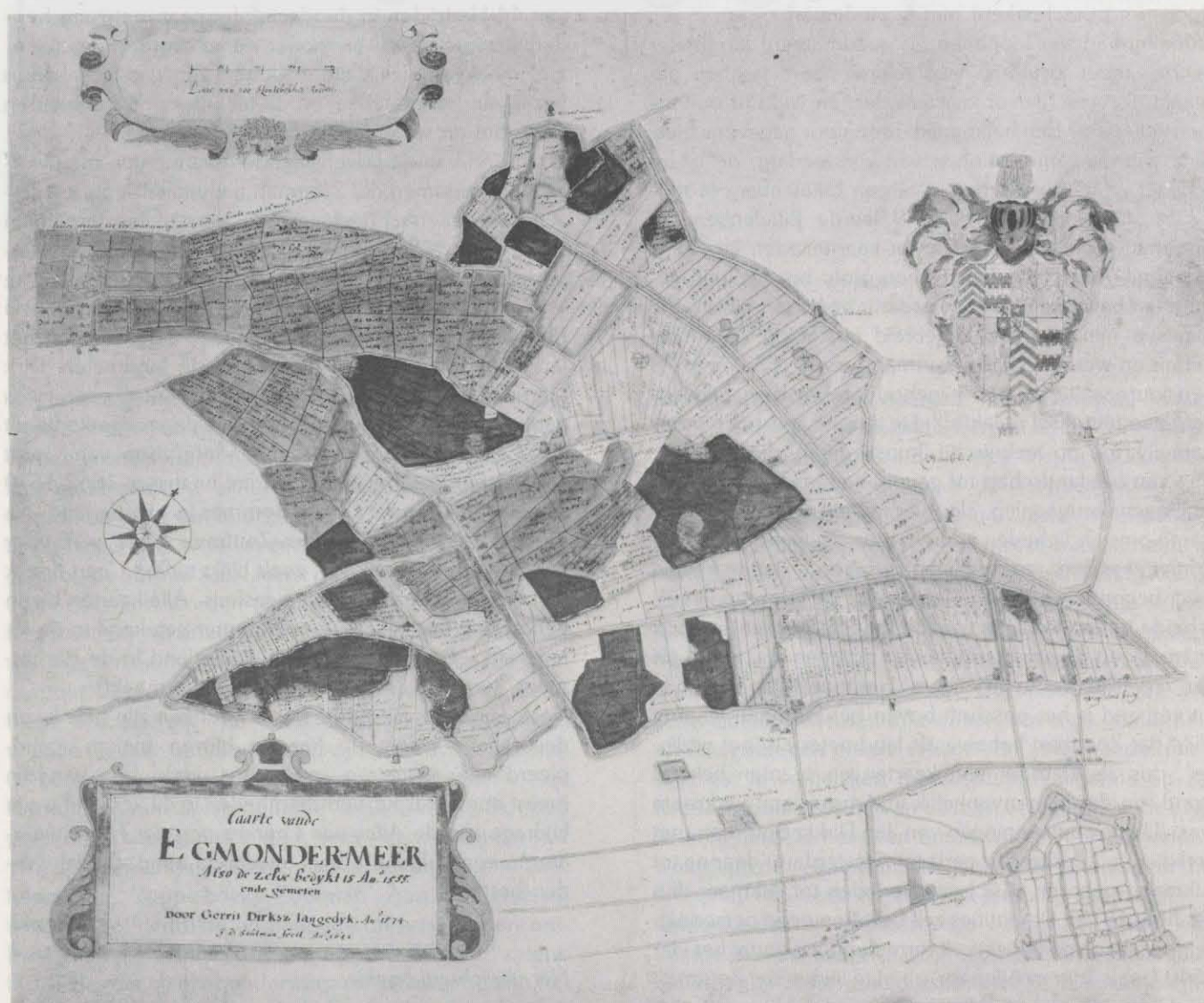
Het blad 'Haarlem' van de grote manuscriptkaart van
Rijnland, die door Floris Balthasarsz. van Berckenrode in
1614 aan Prins Maurits werd aangeboden.

Het verlichterij-boekje van de landmeter Jan Dirksz. Zoutman (1613/14-1679)

De Noordhollandse landmeter Jan Dirksz. Zoutman wordt gerekend tot de belangrijke groep zeventiende-eeuwse landmeters en kartografen afkomstig uit Alkmaar en omstreken¹. Hij bevindt zich daarmee in het gezelschap van Adriaan Metius en diens drie zoons, van Dirck Abbestee, Gerrit Dircks Langedijk, diens zoon Dirck Gerrits Langedijk en kleinzoon Jan van Heymenberch, van Pieter Louris en van Cornelis Claesz Bommer. In de tweede helft van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw verrichtten zij voornamelijk metingen van de kuststreek en de bedijkte en ingepolderde gebieden van Noordholland². Zoutman kopieerde en actualiseerde kaarten van zijn voorgangers en verrichtte nieuwe metingen, onder meer samen met Jan Heymenberch³. Er zijn een aantal fraai gekleurde polderkaarten op papier en perkament van zijn hand bewaard gebleven, on-

der meer te vinden in de archieven te Alkmaar en Haarlem, en in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden⁴. Reynier van Persijn graveerde zijn kaart van de Zijpe (1664) op verschillende formaten.

Tot op heden was niet bekend dat Zoutman ook professioneel werkzaam was als kaartafzetter en tekenaarszetter van decoratieve kaarten. Uit de gepubliceerde gegevens over zijn leven blijkt dit niet. Wel vallen zijn kaarten op door hun oorspronkelijke en frisse coloriet. Zoutman gebruikte heldere en transparante kleuren die hij heel sober aanbracht op de kaart, afgezien van de contrasterende cartouche waarin hij vaak alle kleuren nog eens samenbracht in een fellere toon. In het algemeen is over kaartafzetteren en hun werk, ondanks hun grote produktie in de Nederlanden in de zeventiende eeuw, weinig bekend. De vondst van enkele ongepubli-

J.D. Zoutman, 1642, Caarte vande Egmondermeer Also de zelve bedijkt is An.o. 1555 Door Gerrit Dirksz Langedijk. An.o 1574. Gekleurde tekening op perkament, 43x50 cm., Gemeentearchief Alkmaar.

ceerde archivalia met betrekking tot Zoutmans werk als 'net verlichter' was dan ook aanleiding om eens nader in te gaan op zijn activiteiten op dit gebied.

Zoutman werd officieel als landmeter geadmiteerd op 6 maart 1664. Hij was toen zeker vijftig jaar. Volgens zijn grafsteen in de Grote Kerk te Alkmaar overleed hij op 24 juni 1679, 'out 65 Yaer'; hij moet dus geboren zijn in 1613 of 1614⁵. Waar en wanneer precies is onbekend. Hoe Zoutman aan zijn opleiding als landmeter kwam is niet duidelijk. In zijn rekest om toelating tot het ambt bij het Hof van Holland beriep hij zich alleen op zijn voldoende kennis van de 'Geometria'; over leermeesters of de werkervaring, die hij tussen 1630 en 1664 zeker opdeed, vernemen we niets⁶.

Wel staat vast dat Zoutman al tijdens (of door) zijn eerste huwelijk, met de Alkmaarse Baefge Jans, in redelijk goede doen was. Toen zijn vrouw in 1655 stierf, liet zij de drie kinderen Lysbeth, Dirck en Baefge elk f 1100,— na⁷. Zoutman kon het huis op het Feneedse Eylant te Alkmaar, waar zij tot dan toe gehuurd gewoond hadden, kopen voor f 1625,—⁸. Hij was waarschijnlijk, evenals zijn vrouw en kinderen, lid van de Vriesche Doopsgezinde gemeente, hetgeen een mogelijke verklaring is voor het feit dat zijn naam in de gebruikelijke archivalia (de doop- en trouwboeken) niet te vinden is⁹.

Vóór hij aan zijn loopbaan als geadmiteerd landmeter begon, moet Zoutman een zekere naam hebben gemaakt als verlichter of kaartafzetter, en wellicht ook als kaarttekenaar. Een belangrijke bron voor gegevens hierover zijn de aantekeningen van zijn leerling, de latere schilder en geschiedschrijver Simon Eikelenberg (1663-1738). Omstreeks 1678/1679 leerde Eikelenberg bij Zoutman de beginselen van het kaarttekenen en kaartafzetten. Van Eikelenberg is een grote hoeveelheid geschriften bewaard gebleven, waarin hij op tenminste drie plaatsen min of meer uitgebreid ingaat op Zoutmans kennis en werk. Zo blijkt Zoutman tussen 1633 en 1678 een journaal te hebben bijgehouden waarvan Eikelenberg een uittreksel maakte¹⁰. De inhoud spitst zich voornamelijk toe op technische 'kunstwerken' die verandering van het landschap tot gevolg hadden, zoals droogleggingen, brugaanleg, slootverbreding, etc., en op extreme omstandigheden in de natuur. Zo was in 1634 'de Zomer zeer heet, en de Herfst zo schoon, dat de kieften weer begonnen Eijeren te leggen, en de boomen in verscheide tuinen voor de tweede mael te bloeien, en ook enige al zetten, en de vrugten zo pruimen als peren, tot een redelijke groote groeijden.' Het meest van belang in dit verband is het opschrift boven het journaal, waaruit blijkt dat Zoutman behalve als landmeter als 'net verlichter', dus als kleurder van kaarten en prenten bekend stond, en dat hij aanvankelijk in Amsterdam werkzaam was: 'Uit de aentekeningen van Jan Dirksz Soutman, net verlichter en Landmeter, eerst tot Amsterdam, daer na tot Alkmaer; geboren - [sic] en overleden tot Alkmaar den 24 Junij 1679.' De notities zelf bevatten geen persoonlijke gegevens, maar wel is uit formuleringen vanaf het jaar 1640 (zoals 'hier in Alkmaer...') af te leiden dat Zoutman omstreeks die tijd in Alkmaar woonde. Hij moet zich toen al, ruim twintig jaar voor zijn admisie als landmeter, met het kaarttekenen van landschap en gebouwen

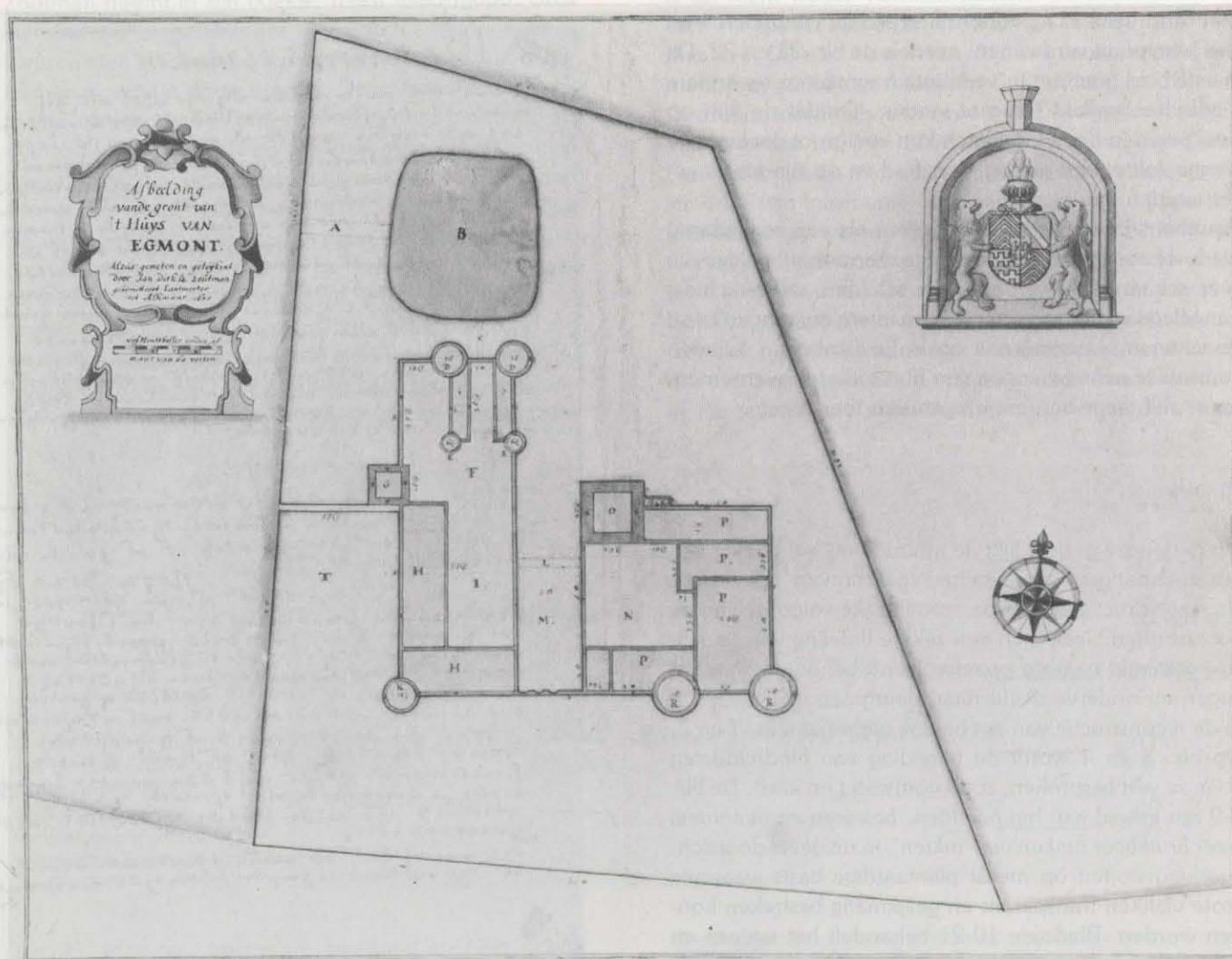
hebben beziggehouden. Daarop wijst de vroegste kaart die van zijn hand bewaard is gebleven, getekend in 1642. Het is een kopie naar een kaart van de bedijkte Egmondermeer van Gerrit Dirksz Langedijk uit 1574¹¹. Daarnaast is er een brief bewaard van Eikelenberg aan de historicus Cornelis van Alkemade, waarin hij verwijst naar een '... platte grond van 't slot op de hoef [van Egmond], gemaakt door een landmeter die ik, door een gemeensame verkeerung, voor seer naukeurig heb gekent. Van hem sijn nog voorhanden afbeeltsels van van den opstal, door hem, omtrent het jaar 1640, getekent. (...)'¹². Met deze zeer nauwkeurige landmeter, die zich kennelijk omstreeks 1640 ook bezighield met het tekenen van gebouwen en die behoorde tot de kennissenkring van Eikelenberg, kan niemand anders dan Zoutman zijn bedoeld¹³. In het Gemeente-archief van Alkmaar wordt nog een fraaie plattegrond van het Slot van Egmond bewaard, getekend door Zoutman in 1676. De plattegrond is van gestippelde toevoegingen en een losbladige toelichting voorzien door Eikelenberg (afb.)¹⁴. Een bevestiging van Zoutmans activiteiten als verlichter of kaartafzetter is de kopie die Eikelenberg in 1679 maakte van een 'boekje' van Zoutman met voorschriften voor de verlichterijkunst. Op dit handgeschreven boekje van 44 bladzijden in duodecimoformaat met ruim honderd instructies zal hieronder nader worden ingegaan. Het maakt duidelijk dat Zoutman een gedegen kennis bezat van het materiaal en de techniek van het kleuren met gom en waterverven¹⁵.

Op grond van de bovenstaande documenten mag worden aangenomen dat Zoutman aanvankelijk als kaartafzetter en -tekenaar heeft gewerkt, eerst in Amsterdam en vanaf omstreeks 1640 in Alkmaar. Over zijn Amsterdamse periode was vooralsnog geen documentatie te vinden¹⁶. Als zijn eerste werkgevers in Alkmaar, bij wie hij tegelijkertijd ervaring kan hebben opgedaan in het landmetersvak, komen met name de landmeters Dirk Gerrits Langedijk (de zoon van Gerrit Dirksz, naar wiens werk Zoutman zijn hierboven vermelde vroege kopie uit 1642 vervaardigde; met een andere zoon van Gerrit Dirksz, Jan Heymenberch, werkte hij tussen 1662-1670 samen) en Cornelis Claesz Bommer in aanmerking. Na de dood van Bommer nam Zoutman diens werk voor het Burgerweeshuis over, zoals blijkt uit het *Caert boeck* van het grondbezit van het weeshuis. Alle kaarten hierin behalve de laatste zijn door Bommer getekend in de jaren vijftig. De laatste kaart, het Sijesland in de Bergermeer, werd na 1664 door Zoutman gemaakt¹⁷.

Naast zijn werk als landmeter is Zoutman zijn hele leven decoratieve gekleurde kaarten blijven maken, gekopieerd naar eigen en andermans werk. Eén van zijn meest opmerkelijke werkzaamheden in dit verband is zijn bijdrage aan de *Atlas van Laurens van der Hem*, waarvan in een volgend artikel uitgebreid aandacht zal worden besteed.

Het verlichterij-boekje

Het boekje met verlichterij-voorschriften heeft een bijzondere waarde voor het werk van Zoutman. Het biedt

J.D. Zoutman, 1675, *Afbeelding vande gront van 't Huys van Egmont*. Geleerde tekening op papier, 49,3 x 38,6 cm. Door S. Eikelenberg is een achter de kaart gevoegde verklaring van de letters gemaakt, met de toevoeging dat de gestippelde lijnen zijn aangebracht (door hem) op grond van een kaart uit het bezit van de verzamelaar Christoffel Beudeker.

een unieke gelegenheid om meer inzicht te krijgen in zijn werkmethode en materiaalgebruik. Het geeft een beeld van de grondstoffen en methoden waaraan hij de voorkeur gaf. Daarnaast heeft het boekje een meer algemene waarde als bron van informatie voor de verlichterijpraktijk in Nederland in de zeventiende eeuw. Alvorens in te gaan op de inhoud zullen eerst de herkomst en vorm van de notities kort worden beschreven.

Het boekje is - in drie fragmenten opgedeeld en met wisselende en soms verknipte bladen - blijven bestaan doordat Eikelenberg er in 1679, als leerling van Zoutman, een afschrift van maakte. In een later stadium voegde hij deze notities toe aan zijn grote, voor publicatie bestemde, manuscript over de schilderkunst¹⁸.

Dat het om een oorspronkelijk van Zoutman afkomstig geschriftje moet gaan blijkt uit het volgende. Bij het jaar 1679 noteerde Eikelenberg in zijn autobiografische aantekeningen: 'coppie boekje Zoutman'. Aan dit boekje, en aan andere, gedrukte en handgeschreven, teksten ontleende hij aanvankelijk allerlei afzonderlijke verlichterij-instructies die hij naar onderwerp rangschikte op een uitgebreide concordans op enkele folio-vellen, met vermelding van de bron. Het geheel was bedoeld als voorbereiding voor een te publiceren boek over verlichterijkunst.

Eikelenbergs bladverwijzingen naar Zoutman komen precies overeen met de onderwerpen en de oorspronkelijke bladnummers van de 'coppie' die hij maakte naar Zoutmans boekje, zodat over de oorspronkelijke herkomst van de instructies weinig twijfel kan bestaan¹⁹. Zoutmans voorschriften zijn dus niet in hun authentieke vorm bewaard gebleven maar als afschrift, en in veranderde volgorde. In Eikelenbergs manuscript zijn ze echter direct herkenbaar door het consequent afwijkende formaat van het blad (duodecimo in plaats van klein quarto) en het 'schoonschrift'. De tekst heeft een veel zorgvuldiger letter dan Eikelenbergs overige geschriften, afgezien van een enkele vroege brief. Het handschrift is het best te vergelijken met Zoutmans legenda op zijn kaarten. Het kopiëren van de tekst betekende voor Eikelenberg behalve het overnemen van technische wetenswaardigheden waarschijnlijk ook een oefening in het schrijven van nette en duidelijk leesbare kaartletters. Ondanks de verbrokkelde staat waarin het boekje verkeerde was het mogelijk een reconstructie te maken van de vroegste staat. De oorspronkelijke bladnummers van de fragmenten (verhuld onder soms drie hernoemingen of plaksel) kon vrijwel geheel worden vastgesteld. Van de vierenvestig genummerde bladzijden

met omstreeks 117 voorschriften zijn de bladzijden 1 en 2 afgeknipt en verdwenen, evenals de blz. 21 en 22. Dit laatste blad is echter in verknipte fragmenten op andere bladzijden geplakt terug te vinden. Omdat de lijm op veel plaatsen heeft losgelaten kon een groot deel van de weggeplakte tekst alsnog ontcijferd en op zijn plaats gezet worden.

Zoutmans boekje is te beschouwen als een zogenaamd werk- of atelierboekje. Dergelijke manuscriptboekjes zijn zeer schaars. Ze werden door schilders en verlichters aangelegd om hun basiskennis en latere ervaringen in op te tekenen. Leerlingen - zoals Eikelenberg - konden soms deze aantekeningen van hun meester overnemen, en er zelf weer hun ervaringen aan toevoegen²⁰.

De inhoud

Op het eerste gezicht lijkt de inhoud van het boekje een onsamenvattende massa dichtgeschreven informatie. Na reconstructie van de oorspronkelijke volgorde van de voorschriften bleek toch een zekere indeling vast te stellen, gemaakt naar de opeenvolgend benodigde handelingen en onderverdeeld naar kleurgroepen.

In de reconstructie van het boekje ontbreken blz. 1 en 2. Op blz. 3 en 4 wordt de bereiding van bindmiddelen voor de verf besproken, zoals gomwater en eiwit. De blz. 5-9 zijn gewijd aan het bereiden, bewaren en eventueel weer bruikbaar maken van 'inkten', in dit geval doorzichtige kleurstoffen op meest plantaardige basis waarmee grote vlakken transparant en gelijkmatig bestreken konden worden. Bladzijde 10-21 behandelt het wrijven en binden van pigmenten ofwel 'simpele verven', waarbij alle in gebruik zijnde variaties van blauwe, groene, rode, gele, witte en zwarte pigmenten aan de orde komen. Op blz. 22-27 wordt aandacht besteed aan het leggen van de gronden van de verven, dat wil zeggen aan het geven van de juiste basiskleur, met de daarbij passende variaties. Op blz. 28-29 wordt nog de bereiding aangegeven van een zevental verschillende 'temperatuurwaters', bind- en aanlegmiddelen die bij bepaalde verfsoorten de voorkeur verdienen. Bladz. 30-40 geeft een reeks uiteenlopende bijzondere toepassingen en bereidingswijzen: wellicht waren dit Zoutmans door ervaring opgedane persoonlijke methoden, en zijn de voorgaande recepten te beschouwen als basiskennis.

Het inkleuren van omstreeks twintig objecten of het bereiken van bijzondere kleurnuances, ook een kwestie van voorkeur en ervaring, wordt tenslotte behandeld op de blz. 41-43, waaraan op blz. 44 nog een reeksje effectieve kleurcombinaties is toegevoegd.

Uit dit overzicht blijkt wel dat de zeventiende-eeuwse kaartkleurder, niet anders dan de kunstschilder, voor hij aan het werk kon geruime tijd moest besteden aan de preparatie van zijn materialen. Hij moest zijn bindmiddelen voor gebruik gereed maken, zijn pigmenten reinigen en fijn wrijven en vervolgens met het geschikte bindmiddel tot verf wrijven. Daarbij kon hij geen grote voorraden klaarmaken want het materiaal verhardde en bedierf snel. Een goed gebruik van de kleuren was natuurlijk bepalend voor zijn vakmanschap. Om globaal een indruk

713 om vernis te maken

Neemt wit van sij zo veel als gij
moet, 12 glijckhou heeft vol indert
dat geslagen water 12 docten in de loot
van Arabie 12 glijckhou glijckhou
arabia doet 12 vol met malhanden
indert 12 vlijckhou temperatuur water
in laet het 12 of 12 dages 12 aan
wechde 12 het dan op 12 het veld 12
roet 12 vol om met 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12
2 of 3 droppen gouwe in of 12 boog
laet dat hout wond, in laet 12 met
dikke wond, 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12
niet 12 het dan 12 het veld 12

Een ander

Neemt 12, 12, 12, 12 met 2 of 3 loot
glijckhou arabia 12 laet 12 12, 12, 12
in dinkt dat 12, 12, 12, 12, 12, 12
boom olij

Een ander

Neemt 12, 12, 12, 12 met 2 of 3 loot
glijckhou arabia 12 laet 12 12, 12, 12
in dinkt dat 12, 12, 12, 12, 12, 12
boom olij

4/65

Bladzijde 38 uit het verlichterijkunst-boekje van Jan Dirksz.
Zoutman, in een afschrift van S. Eikelenberg, 1679,
Gemeentearchief Alkmaar.

te geven van Zoutmans materiaalgebruik volgt hieronder een korte samenvatting van de vermelde grondstoffen, soms voorzien van een korte toelichting. In een appendix zijn alle titels (of eerste regels) van de ruim 117 recepten opgenomen in hun oorspronkelijke volgorde. Het hele boekje hier weer te geven zou te veel ruimte vergen²¹.

Als bindmiddelen gebruikte Zoutman voornamelijk gomwater van Arabische gom of dragantgom, en geslagen eiwit oftewel 'klarey'. Soms, bijvoorbeeld bij berggroen, wordt lijmwater gebruikt. Veel toegepaste toevoegingen zijn azijn en aluin. Zij kwamen glans en helderheid van de kleur ten goede. Voordat de pigmenten tot verf gebonden werden moesten ze eerst fijngewreven en gewassen worden. Voor de verschillende soorten was soms de ene, dan weer een andere manier verkieslijk. Zo kon worden gewreven met water of azijn. Sommige pigmenten waren gebaat bij heel lang en fijn wrijven zoals vermilioen, voor andere, zoals smalt en menie, wordt juist het omgekeerde aangeraden. Regen- of sneeuwwater gold als het geschiktste wasmiddel: tot drie of vier keer werd het pigment hiermee gereinigd, meestal door het te spoelen en te laten bezinken, zodat het vuil kwam bovendrijven.

Zoutman noemt in zijn boekje, naast (blad-)goud, circa vijftientig verschillende pigmenten. Voor blauwe kleuren stelt hij smalt boven het 'oprechte lasuur' of ultramarijn, omdat dit te duur is. Daarnaast gebruikte hij indigo en lakmoes. Voor groene kleuren beschikte hij over Spaans groen, gewreven met azijn (en alleen op 'leege plekken te verwerken', dus niet in combinatie met een ander kleur); sapgroen, gemaakt van bessen; en azuurgroen (malachiet) dat bij wijze van uitzondering al gewreven en gewassen in de handel was. Ook mengde hij groen van indigo en operment. Als rode kleursoorten noemt Zoutman vermiljoen, menie, 'het lichste rood dat de verlichters gebruiken', roose, lak (beide van brasileehout), en tournisol. Voor oranje gebruikte hij wel orli-aan. Purper mengde hij van roose, wit en blauw lazuur

is zal ment weder vochtich maken, en wrijvent weder een wijl tijts en wederom droogen en bleken tot 4 of 5 maal toe. Dit is schoon wit en als ment verwerken wil zalment met gomwater temperen." (Zoutman, p. 18). Gedrukte receptenboekjes zoals van Andriessen, waarvan er tussen 1550 en 1700 een groot aantal moet hebben gecirculeerd, vormden waarschijnlijk de belangrijkste bron van informatie voor een beginnend kaartafzetter. De manier waarop Zoutman de informatie heeft verwerkt geeft een aardig inzicht in welke gegevens voor hem in de zeventiende eeuw nog van waarde waren. Behalve de specifieke betekenis voor Zoutmans kleurtechniek heeft het boekje ook een meer algemene waarde. Het zegt iets over de manier waarop kaartkleurders in de zeventiende eeuw hun kennis vergaarden, over

S. Eikelenberg, fragment van de concordans met onderwerpen uit de verlichterijkunst. Rechts(boven) wordt het boekje van Zoutman aangehaald.

2 lootwit	— 6.	Zoutman	— 19.
1 ffigelwit	— 6		— 20.
figelwit	— 7.		— 22.
7 foxig wit	— 8.	8 wit goud al b. wit	— 19.
3 ffigel wit	—		— 19.

(smalt). Masticot, operment, besiegeel en oker noemt Zoutman voor gele kleuren; loodwit en spaans wit voor wit; persesteenswart (van gebrande perzikpitten), lampzwart, wittebroodzwart, bitter of roet, en wijngaartrankenzwart voor zwart.

Sommige recepten van Zoutman vertonen sporen van eerder in druk verschenen receptuur. Waarschijnlijk is hij ter oriëntatie aanvankelijk te rade gegaan bij een al in 1552 voor het eerst verschenen receptenreeks, opgenomen in het *Viervoudigh Tractaetboek* van Simon Andriessen. Deze, nu heel zeldzame receptenbundel, werd herdrukt in 1581 en, voor een deel, in 1600. De reeks met verfrecepten werd vanaf 1650/51 opnieuw uitgegeven als onderdeel van het 'Aenhangel' van het *Secreetboek* van Carel Baten (1ste druk Dordrecht, 1600). Dat Zoutman van deze receptenreeks gebruik heeft gemaakt blijkt uit sommige zinsneden in zijn recepten, die woordelijk hetzelfde zijn als de formuleringen in Andriessens boekje. Overigens is deze verwantschap slechts in nog geen tien van de 117 recepten waar te nemen. Een van de meest letterlijk overgenomen recepten is een verkorte versie van Andriessens voorschrift 'om loodwit te wrijven' (ed. 1552, fol. xxvij; Baten ed. 1556, p. 542), een voorschrift dat tegelijkertijd een aardig voorbeeld geeft van het reinigen en extra helder maken van een pigment: 'Loodwidt wrijfem met schoon water, wilment schoon hebben, zo laet het uijt gespreijt leggen op den steen, alst gewreven is en besprengent met schoon water en latent zoo staan bleeken in heete zon. En als't droogh

Jan Dircksz Zoutman.

Signatuur van Jan Dirks Zoutman, zoals die voorkomt op de notariële akte van zijn huwelijksvoorwaarden d.d. 11 december 1657 (GAA Not. Arch. no. 161, p. 198).

wat ze belangrijk vonden en wat niet. Daarover is in Nederland vrijwel niets uit de praktijk bekend. De enkele gedrukte zeventiende-eeuwse boekjes over verlichterijkunst zoals van Gerard ter Brugghen uit 1616, vanaf 1668 in bewerkte vorm door Willem Goeree uitgegeven, bevatten wel veel informatie, maar ze waren speciaal bedoeld voor de liefhebbers/verzamelaars en niet voor de professionele kleurders²². Werk- of atelierboekjes zoals dat van Zoutman kwamen echter rechtstreeks voort uit de beroepspraktijk en waren voor persoonlijk gebruik bestemd. Er zijn maar weinig van dit soort notities bewaard gebleven, en in Nederland lijkt Zoutmans boekje (voorlopig) enig in zijn soort te zijn.

APPENDIX

Inhoudsopgaaft van het boekje in de oorspronkelijke volgorde.

- 1-2 ontbreken.
3. Maniere om gomwater te maken. (met putwater)
Item (met sneeuw-water)
Om wit van ey te bereyden. (vergelijk Andriessen fol.xx)

4. Verwen haast te doen drogen.
Schrijvers vernis te maken. (Andriessen, fol.xviii)
5. Rood inkt te maken. (Andriessen, fol.xx)
6. Blau inkt te maken.
7. Geel Inkt te maken.
8. Item.
Groen Inkt te maken.
Wit Inkt te maken.
9. Wit schrift te Schryven.
Paars inkt.
Van de Blau verwe.
10. Hoemen Simpele verwen wrijven en de temperen zal.
De Smalt te bereyden.
In regenwater aldus gewaschen.
11. Lazuur te wrijven.
Indigo.
Indigo gewreven met operment dat is berg-groen.
12. Berg-groen.
Spaans Groen.
13. Item.
Sap-groen.
Asuur-groen.

Van de Roode verwen.
Fermiljoen zalmen met schoon water wrijven ...
14. Meny.
15. Roose.
Roose zalmen wrijven ...
Roose is't diepsel van menij, rubriek, franse roose ...
Roose tempertmen met gom-water ...
16. Wilmen een dode verwe hier van hebben ...
Van gelijken doetmen lak.
Item Roose die schoon is... [goede 'afsettinge']
Roose met widt getempert is Carnatij, ...
Lak wrijft men als rooze.
17. Tornisol.
Nota. Tornisol ongedroocht ... [geeft scharlakenkleur]
18. Purper. [van roose, wit en lazuur te mengen] (Andriessen, xxvij)

Van geele verwen.
Masticot ... [wassen, bewaren, temperen met gomwater]
Operment. [wrijven en temperen]
Ooker.
19. Witte.
Loodtwit wrijftem met schoon water. (Andriessen, fol.xxvij)
Seruijs wit, is lootwit.
Spaans-wit.
20. Bly wit is lootwit, ...

Swert. [van perzikpitten]
Lamp-swert.
Witte Broot. [verbrand geeft zwart]
[21, 22 ontbreken; wel is een fragment van een blad, waarvan het bovenste derde deel is afgeknipt, geplakt op pag. 27. Doordat de plaksel heeft losgelaten is pag. 27 goeddeels leesbaar, evenals de voor- en achterkant van het opgeplakte blaadje. Hoewel de oorspronkelijke nummering hiervan is afgeknipt, gaat het zeker om een fragment van het ontbrekende blad 21/22; zwartachtige pigmenten worden behandeld terwijl de achterzijde aansluit bij pag. 23.:]
[21] Bitter of Roet. [roet uit de schoorsteen]
Graauwe. [zwart met roet en wit maakt grijs]
[22] Hoemen de gronden van de verwen Leggen verdiepen en verhogen zal.
Blauwe grond.
Hemels Blauwen gront.
23. Rooden gront.
Item lichte menj.
Nota.
- De metselarie grondt leijt men van seruse en een weynich sap-groen, en verhoogten ze met seruijs en verdiepen't met sap-groen.
De groene grondt.
24. Den paarschen gront.
Den purperen gront.
Den geelen gront.
25. Noch leijtmen desen gront ...
Een gout verwen gront.
Den Swerten gront.
Den witten gront.
Grawen gront.
26. Houtverwen gront.
Levende Lijfverwe.
De gront van Levende vrouwen en Kinderen aansichten.
27. Nota (blos van vermiljoen).
De gront van doode lichamen.

Wat verven sierlijk bij den anderen staen.
Asijs daar men gout op leijt.
28. Temperatuurwater te maken. (arabisch gom, mirre)
Een ander. (arabisch gom, suiker)
29. Een ander. (arabisch gom, gom dragant)
Gom draganti. (maakt 'lichte verwe')
Lijm-water te maken.
Edik.
Aluyn.
30. Bergh-groen.
Meny.
Om Rose te maken.
31. Purper.
Geel. (oker als ondergrond voor gewreven goud)
Gewreven gout gront.
Om gewreven gout te leggen.
Om paars te leggen.
32. Om groen te maken. (bereiding spaans groen)
Groen dat doorschijnich is. (sapgroen)
Een ander. (operment met lazuur of asblauw)
33. Een ander. (spaans groen met lazuur of asblauw)
Om te weten wat verwen wel schakeren met alle verwen.
Waters verwen.
Aschverwe met zijn verdiepinge.
34. Hemels-blaau.
Deze Blaau mach men verhogen met puur brasilie.
Een schone kluer oft purper was.
Om lijfverwe te leggen.
35. Om een muur te maken.
Bruyneerde gout gront.
Gummi. (zes soorten)
Een ander. (goudgrond)
36. Een ander. (goudgrond)
Een ander om met de penseel te leggen.
Om schoon blau te leggen.
37. Om goede Brasilie verwe te maken.
Een ander dat licht is.
Een ander.
38. Om vernis te maken.
Een ander.
Een ander.
39. Olij verwe gout gront.
Om een Lijst te stofferen.
Een ander.
40. Verdiep-groen van Lis bloemen.
41. Om te kolueren allerey Dingen.
Schepen; Rietdak; Hert; Haas; Osse; Arent; Leeu; Visch;
42. Paart; Moriaan; Pylaren; Schoon geel; Gout geel; Mans hair; Mans-incarnatie; Vrouwen incarnatie;
43. Kinderen incarnatie.
Indiblaau met sapgroen verdiepet schoon op groen.
Lucht daar de zon opgaat.
Wegen en rotsen van hende.
Stammen van bomen.
Weerschijnende verwen. [contrastwerking]
44. Om schoon orangie te maken.

NOTEN

1. Zie o.m. H. Schoorl, *Zeshonderd jaar water en land*, Groningen 1973, register; J. Westenberg, *Kennemer Dijkgeschiedenis*, Amsterdam/Londen 1974; M. Donkersloot-De Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, Groningen 1981, p. 44.
2. Zie over hen en hun werk Donkersloot-De Vrij, op.cit. (noot 1).
3. Zie J. Belonje, 'Zeven attestaties van landmeters betreffende de Zijpsche dijken', *De Navorscher* 79 (1930), p. 50, voor de samenwerking met Heymenberch.
4. Zie o.a. Donkersloot-De Vrij, op.cit. (noot 1), p. 58 e.v., de nrs. 15, 98, 120, 121, 122, 123, 124, 707 en 709. In het Gemeentearchief van Alkmaar bevinden zich zes ongenummerde kaarten van Zoutman, vlg. de catalogus van Bruinvis uit 1890 genummerd 1087; 1155; 1196; 1197; 1198 en ongenummerd, vlg. het Supplement van deze catalogus (1900), p. 96(37). In de collectie Bodell Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden port. 29 nr. 61; port. 31 nrs. 77, 81; in het Rijksarchief Noordholland te Haarlem, Rijkswaterstaat nrs. 132, 277, 278, 181 (niet design.); en in Amsterdam, Universiteitsbibliotheek nr. 25-20-03, alsmede vier contemporaine kopieën naar Zoutman door Nicolaes van der Heijde, in Atlas van de Nederlanden deel 5 Boek I-2-A-5 nrs. 9, 11, 12, 13.
5. Zie J. Belonje, *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der provincie Noordholland*, deel I (Utrecht 1928), p. 164.
6. Zie Archief Hof van Holland (Algemeen Rijksarchief Den Haag), Memorialen 1428-1811, inv.nr. 83 fol. 333recto.
7. Baefge Jans werd begraven op 25-2-1655 (Gemeentearchief Alkmaar (voortaan GAA), DTB nr. 40, Groote Kerk). De erfenis wordt aangegeven in het Weeskamerarchief nr. 23, fol. 332, 24-12-1657, (GAA) naar aanleiding van Zoutmans tweede huwelijk.
8. Zie GAA, Oud Rechterlijk Archief (voortaan OR) nr. 156, fol. 78, akte 150, 31 juli 1655. Het erfdeel van de kinderen werd ook in het OR vastgelegd, nr. 323, fol. 87, 3-1-1658 (naar aanleiding van Zoutmans tweede huwelijk met Grietje Simons, de dochter van houtkramer Symen Theeuwus en weduwe van Cornelis Jacobs Handt, crudenier (zie noot 9)).
9. In Alkmaar zijn pas vanaf 1668 trouwboeken bewaard van de doopsgezinden, en vanaf 1700 doopboeken: zie N.J.M. Dresch, *Inventaris van de Oude Kerkelijke Doop-, Trouw- en Dooden- (Begraaf-)boeken te Alkmaar*, 1926. In de trouwboeken staan de huwelijken voor de Vriese doopsgezinde Gemeente van Zoutmans zoon Dirk (met Barber Jacobs van Rossem, 28-12-1679, GAA DTB 130; anders dan wat Belonje (*Genealogische (...) Gedenkwaardigheden (...)*, dl. I, 1928, p. 164) hierover meedeelt) en dochter Baefge (met Barent Pieters Compas van Hoorn, 7-3-1683, GAA DTB 130). Ook Zoutmans tweede vrouw Grietje Simons (1619-1684; huwelijksvoorwaarden 11-12-1657 (GAA not.arch.nr. 161, fol. 198)), is doopsgezind (zie haar testament GAA, d.d. 1-3-1681, nr. 200, akte 31).
10. GAA, Collectie aanwinsten 19, p. 428-433 (afschrift J. Croll).
11. GAA, gekleurde tekening op perkament, 45 x 52 cm., (C.W. Bruinvis, *Catalogus (...) Stedelijk Museum, Alkmaar*, 1890, nr. 1197). Zie Westenberg 1974 (op.cit. noot 1) p. 82.
12. Gemeentearchief Rotterdam, coll. handschriften nr. 283, 26-3-1711.
13. Eikelenberg werd geboren in 1663; de enige landmeter die hij kende die al in 1640 actief was, was Zoutman, bij wie hij op het eind van diens leven (1679) in de leer was.
14. Het huis van Egmond, plattegrondtekening op papier, 49,3 x 38,6 cm. (Cat. Bruinvis 1890, nr. 1087) Eikelenberg heeft de verklaringen opgesteld met behulp van de atlas-verzameling van zijn vriend, de welgestelde koopman en 'oudheidliefhebber' Christoffel Beudeker.
15. Opgenomen in GAA, coll. aanwinsten nr. 390, p. 165-188; 367-380; 460-465. Zie ook noot 25.
16. Onderzoek in het Amsterdamse Gemeentearchief leverde vooralsnog niets op.
17. GAA, *Verzamelinventaris 1*, Burgerweeshuis nr. 88. Het *Caert boeck* bevat 29 genummerde bladen, is gedateerd vanaf 1640, terwijl de kaarten 3-28 gemaakt zijn door Cornelis Claesz Bommer en dateren uit 1652. Blad 29 is toegevoegd (aan het katern geplakt) en gesigneerd door 'geadmitteert landmeter Jan Dirksz. Zoutman'.
18. Opgenomen in GAA, coll. aanwinsten nr. 390, p. 165-188; 367-380; 460-465. De auteur van dit artikel bereidt over Eikelenbergs manuscripten een proefschrift voor met subsidie van Z.W.O.
19. De concordans met onderwerpen voor een verlichterijkunstboek wordt bewaard in het GAA, coll. aanw.nr. 393; de autobiografische aantekeningen eveneens, coll. aanw. nr. 557.
20. Enkele van deze boekjes werden door T.T. de Mayerne in het begin van de zeventiende eeuw opgenomen in zijn manuscripten over schildermaterialen en gepubliceerd door E. Berger, *Beitrage zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik IV*, München 1901 (reprint 1975), p. 100-365, zoals de recepten 1-19. 184a-200 en 213-233.
21. De tekst zal wel in zijn geheel worden gepubliceerd, maar in de verbrokkelde vorm - zoals ze voorkomt in Eikelenbergs aantekeningen.
22. Zie hierover T. Goedings, Kaartkleurders en de technische aspecten van het kleuren in de zestiende en zeventiende eeuw, in J.F. Heijbroek (red.), *Kunst in Kaart*, Amsterdam 1989, p. 94-129.

Laat zoals zovelen ook ùw
Caert-Thresoor inbinden.

Keuze uit: linnen,
half-linnen,
leer-linnen.

Billijke prijzen. 072-337352.

Te koop:

ACTA CARTOGRAPHICA,

dl. 1 t/m 15 èn registerdeel
(circa 7500 pp. en vele kaarten),

P.J. Margry,

tel. 073-120863.

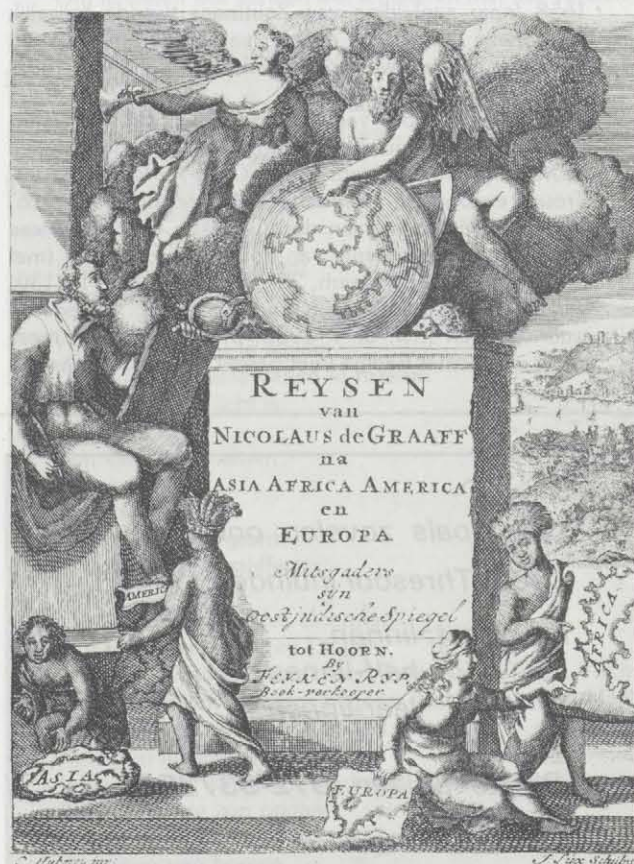
Nicolaas de Graaff: chirurgijn, spion, teken-, wis- en meetkonstenaar.

Het was waarschijnlijk niet ten onrechte dat Louis de Keyser Nicolaas de Graaff op 14 mei 1685 te Batavia verzocht als chirurgijn mee te gaan in het gezantschap der Oost Indische Compagnie naar de keizer van China. Niet alleen had De Graaff op de zestien reizen die hij over de hele aardbol maakte, zich verdienstelijk gemaakt als chirurgijn, hij bezat tevens zoals hij zelf zegt 'enige kennis van de teken-, wis-, en meet-konst', waarmee hij het gezelschap van dienst zou kunnen zijn, ook al zou hij uiteindelijk tijdens zijn zestiende en laatste reis aan het vererende verzoek geen gehoor geven¹.

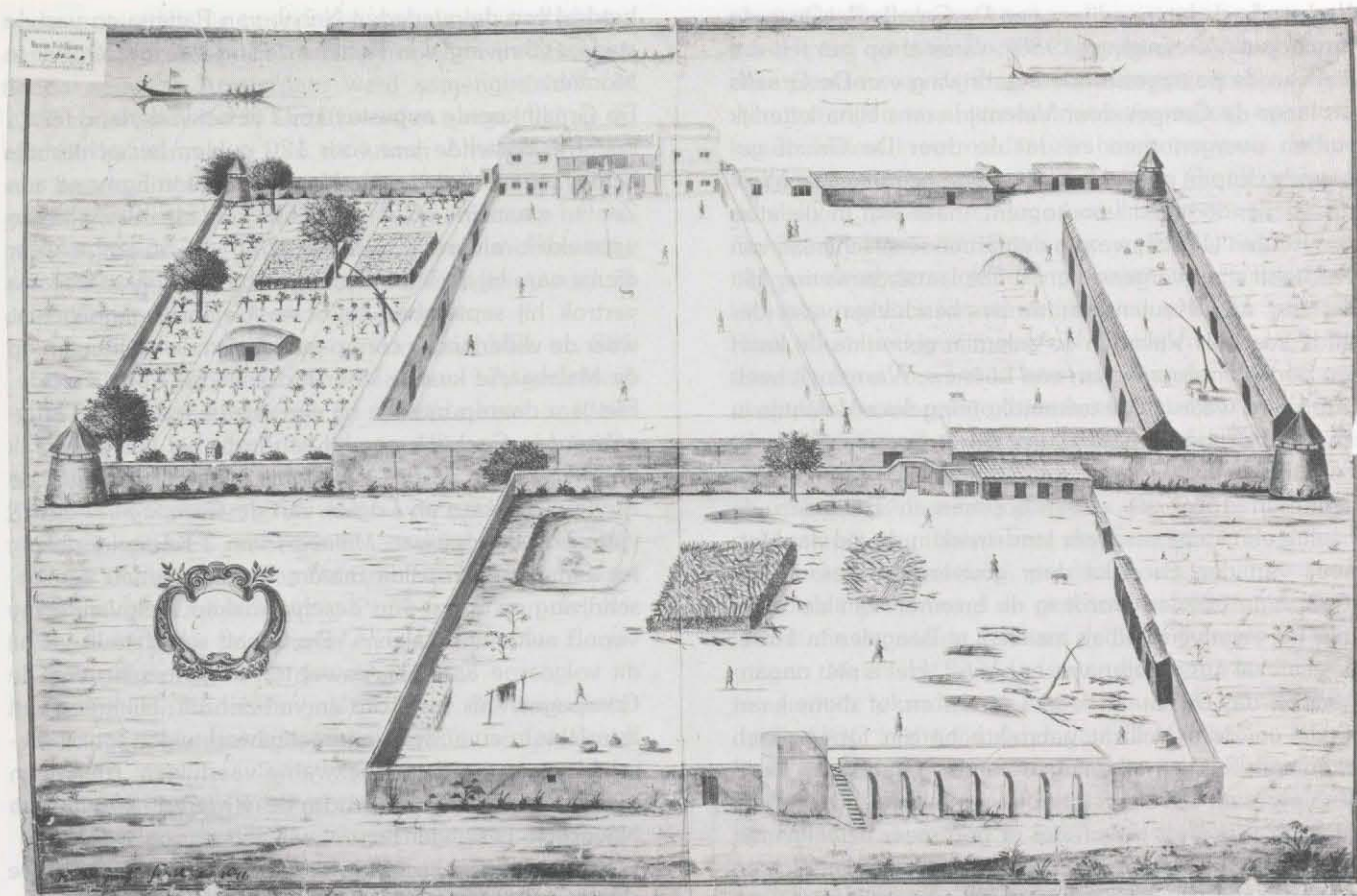
Enkele stoffelijke getuigen van die 'teken-, wis- en meet-konst' zijn bewaard gebleven en laten zien dat scheepschirurgijn De Graaff in zijn tijd als landmeter, tekenaar en cartograaf ook gewaardeerd moet zijn. De Graaff zelf deed aan het eind van zijn leven verslag van zijn zestien reizen in de *Reisen van Nicolaus de Graaff na de vier gedeelten des Werelds, als Asia, Africa, America en Europa [...] als ook een nette, dog korte beschrijving van China [...]*, dat in 1701 voor het eerst postuum het licht zag². Daarvoor had hij niet al te veel tijd gehad: op 13 augustus 1687 kwam hij van zijn laatste reis in het vaderland aan³, op 14 oktober 1688 werd in het oud rechterlijk archief van Egmond aan Zee melding gemaakt van de taxatie van de erfenis van Mr. Nicolaas de Graaff, overleden te Egmond aan Zee⁴. In het relaas van zijn reizen verhaalt De Graaff niet alleen de loop van zijn tochten, maar vergast hij de lezer ook op spectaculaire voorvallen, gevaarlijke avonturen, speciale ziektegevallen en hier en daar een stad- of streekbeschrijving. In zijn beschrijvingen legde hij de nadruk op de laatste drie grote reizen die hij in de periode van 1668 tot 1687 als scheepschirurgijn in dienst van de VOC naar de Oost had gemaakt. De in 1619 in Alkmaar geboren⁵ De Graaff was daar als onderchirurgijn op zijn eerste reis van 1639 tot 1643 ook reeds geweest. Een schedelbreuk en een grote hoofdwond die hij tijdens die tocht opliep bij de belegering van Malakka, hadden hem de reislust kennelijk niet ontnomen want in 1644 scheepte hij alweer in om in 1646 na een voorspoedige thuisvaart gezond in het vaderland terug te komen.

Gedurende zijn derde reis naar de Oost belandde De Graaff in 1669 in Bengalen, waar hij twee jaar zou blijven. Op zijn reis stroomopwaarts langs de Ganges naar het hoogste punt waar de Compagnie een kantoor en een tuin bezat voor de handel in opium en salpeter, Chiopra, werd hij te Mongeer gedurende zeven weken gevangen gezet op verdenking van spionage. Hem was namelijk door de opperhoofden der Compagnie verzocht om tijdens die reis de voornaamste kastelen, steden en paleizen in tekening te brengen, hetgeen De Graaff graag deed om de Compagnie van dienst te zijn en omdat hij het zelf leuk vond. Nadat hij een briefje had meegekregen met daarop de voornaamste plaatsen die

aangedaan moesten worden, vertrok hij uit Cassamabassar met een snelroeiend vaartuig voorzien van een overdekte tent en uitgerust met 12 roeiers, 2 dienaars, een kok en een tolk en vergezeld van een boekhouder. Via Moxedebat arriveerde het gezelschap in Ragi Mohol, alwaar De Graaff aan het hof werd ontboden om uit te leggen waartoe hij gekomen was. Hij kreeg toestemming om de stad en het hof van de prins Cha Sousa, de broer van de grote mogul Aurangzib, te bezichtigen en 'af te tekenen'. De Graaff geeft vervolgens een korte beschrijving van de stad en zegt de tekening van het prinselijk hof met alle gebouwen en tuinen bijgevoegd te hebben. Dat laatste klopt, naast de *Verklaringe van 't Hof en Tuin vande Prince Cha Sousa tot Ragi Mohol*⁶ vindt de lezer inderdaad een kopergravure bestaand uit twee delen, waarvan het bovenste deel genoemd hof en de tuin van Cha Soesa voorstelt. Het onderste deel bestaat uit een *Platte Gront der Stadt Mongeer*, waarvan de verklaring der alfabetische tekens een aantal pagina's later in de tekst volgt⁷. Voordat hij die verklaring geeft, beschrijft De Graaff eerst uitgebreid hoe hij bij het meten en tekenen van Mongeer door 'heidense' soldaten van de Mohammedaanse gouverneur werd opgepakt en voor de Moorse raad werd gebracht. Pas na herhaaldelijke be-

Gegraveerde titelpagina van de **Reysen**.
(foto ex. UBA 2002 F 18)

Bengalen 1671: gezicht op de Nederlandse loge te Chiopra. (UBL Collectie Bodel Nijenhuis 314 I 07)

middelingspogingen van de opperhoofden der Compagnie Jacob Verburg en Jacob Sanderus werd hij vrijgelaten, niet nadat de Moorse gouverneur, die inmiddels had ontdekt dat De Graaff een door hem zeer geacht Hak Hiem of chirurgijn was, hem had verzocht om zijn zieke neef te bezoeken en zo mogelijk te behandelen. Dit bezoek aan Mongeer leverde in de beide drukken van De Graaffs reisverhalen uit 1701 en 1704 niet alleen een gravure met uitleg en een uitgebreide beschrijving van de gevangenschap van De Graaff en een stadsbeschrijving van Mongeer op. Tevens is een pentekening en aquarel uit 1671 bewaard gebleven van het gezicht op de stad Mongeer vanaf de rivier de Ganges. Deze berust thans in de Bodel Nijenhuis-collectie. Daarin bevinden zich nog drie andere unieke pentekeningen en aquarellen, die De Graaff op dezelfde reis in 1671 maakte⁸. Twee daarvan betreffen De Graaffs reisbestemming Chiopra. Eén, in een omlijsting op de tekening zelf getiteld *Chiopra*, biedt volgens de beschrijving in de Bodel Nijenhuis-collectie een gezicht op de salpeterfactorij van de VOC. De andere is een gezicht op de Compagniestuin, op de tekening zelf inderdaad ook als zodanig omschreven. Wanneer we de tekst in de reisbeschrijving naast de tekening *Chiopra* leggen, dan blijkt De Graaff daar nauwkeurig neergeschreven te hebben wat op de tekening te zien valt:

'De Logie van de Nederlanders is groot en aansienlijk, strekkende sig in de lengte dicht aan de *Rivier de Ganges*, is langwerpig vierkant van gebouw, op ider hoek staat een Torentje, heeft treffelijke verblijf-plaatsen voor d'Op-

perhoofden, als ook Pakhuis-meester, Chirurgyn en Boekhouders; is verdeeld in drie voornamen parken, als een sierlijke Tuin, 't middelperk daar 't woon en Pakhuis staat, en een salpeter-plaats, daar de selve gekookt, gesuivert en als dan gedroogd word. Nog isser over de weg een groot perk dat men de *Hout-plaats* noemt en de Paardestal is⁹.'

Uit het bovenstaande en uit de tekening zelf wordt duidelijk dat de tekening van de Compagniesloge in feite meer biedt dan alleen een gezicht op de salpeterfactorij van de VOC.

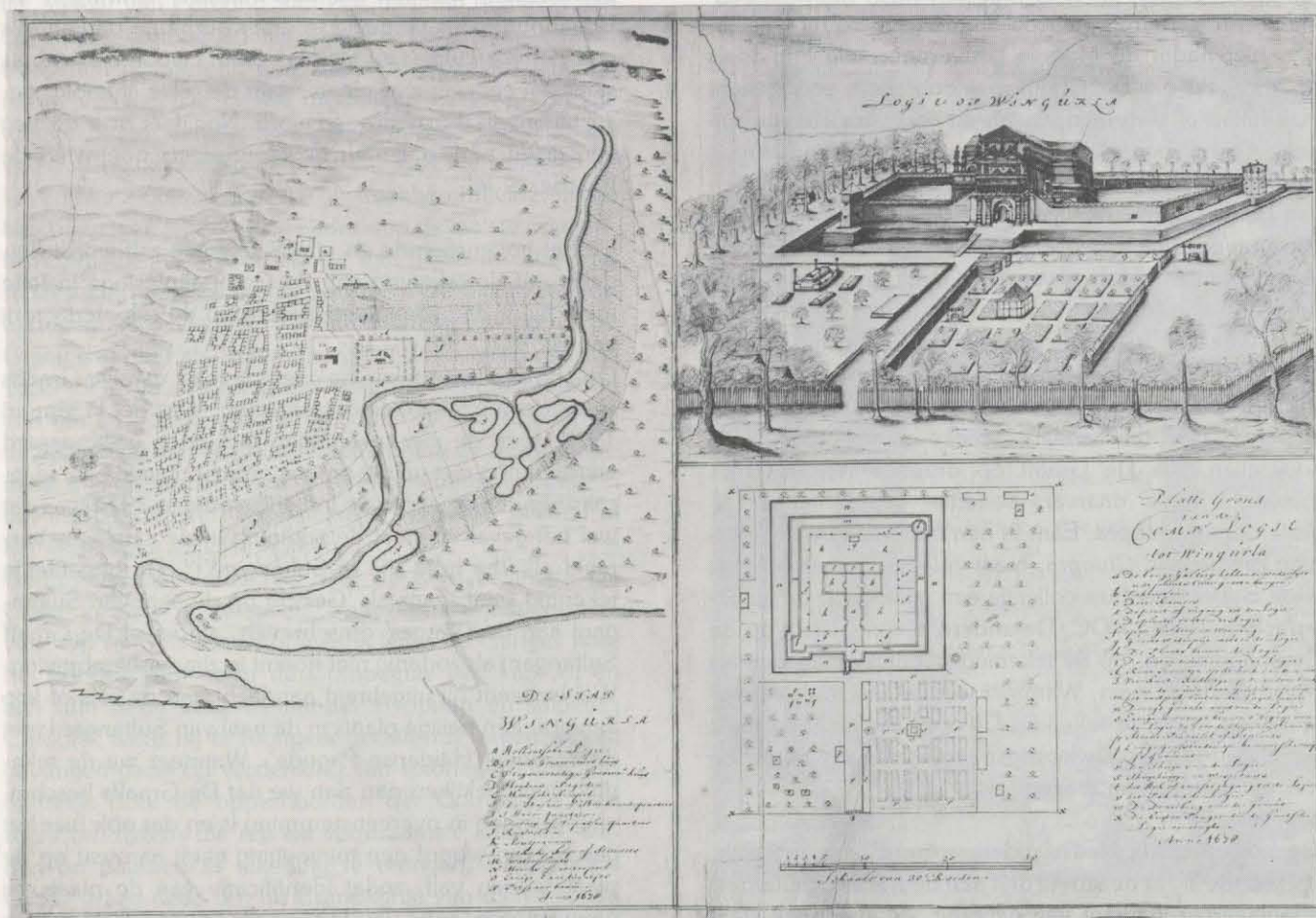
Ook bij de vierde tekening geeft de tekst van De Graaffs *Reisen* een uitgebreide omschrijving. Was het in januari 1973, toen de vier tekeningen te Leiden geëxposeerd werden, nog niet gelukt om het gezicht op een baai te localiseren, bij de expositie *India Illustrata* in 1974 was dat wel het geval en staat de tekening in de catalogus vermeld als 'the holy site at Sultanganj'¹⁰. De ongetitelde tekening staat thans als 'Gezicht op de baai van Sultanganj aan de Ganges' omschreven, alhoewel De Graaff Sultanganj als zodanig niet noemt in zijn reisbeschrijving. Wel besteedt hij uitgebreid aandacht aan de rots of klip Jangira, een heilige plaats in de baai van Sultanganj met daarop een 'Heidense Pagode'. Wanneer we de tekening goed bekijken dan zien we dat De Graaffs beschrijving hiermee in overeenstemming is en dat ook hier het geschreven woord een toevoeging geeft aan wat op de plaat te zien valt, zodat identificatie van de plaats bij nauwkeurige lezing van De Graaffs tekst wellicht eerder had kunnen plaatsvinden.

Warnsinck, de latere editeur van *De Graaffs Reisen* in de Linschoten-Vereeniging (1930), wees al op het feit dat veel van de passages uit de beschrijving van De Graaffs reis langs de Ganges door Valentijn soms bijna letterlijk werden overgenomen en dat de door De Graaff genoemde dorpen en vlekken niet in de gebruikelijke atlasen en handboeken voorkomen, maar wel in de atlas Van Keulen (1753), waarin de namen waarschijnlijk van De Graaff zijn overgenomen¹¹. Die laatste bewering lijkt niet juist. Van Keulen kon immers beschikken over dezelfde kaart als Valentijn¹². Valentijn gebruikte de kaart van Bengalen door Johan van Leenen. Warnsinck heeft deze kaart, waarvan de totstandkoming door Valentijn in zijn beschrijving van Bengalen wordt genoemd¹³, achterin zijn editie opgenomen. Genoemde Van Leenen werkte in 1669 als onderkoopman in Bengalen en maakte een kaart van deze landstreek in de tijd dat Mattheus van den Broucke daar gouverneur was: 1658-1663. Van Leenen wordt in de bronnen van de VOC voor het eerst vermeld als assistent te Bengalen in 1661. De kaart zal dus dateren van ca. 1662. Het is niet onaanvaardbaar dat De Graaff Van Leenen en/of diens kaart kende en deze wellicht gebruikte bij zijn topografisch tekenwerk¹⁴. Meer tekeningen van De Graaffs reis langs de Ganges uit 1671 zijn tot nog toe niet bekend, wellicht zal in de toekomst blijken dat er nog meer bewaard zijn gebleven. Dat De Graaff er toentertijd meer moet hebben gemaakt, lijkt zeer waarschijnlijk gezien het doel van zijn tocht en getuige zijn beschrijving van bijvoorbeeld

het hof van de overleden Nabab van Pattana en van de stadsbeschrijving van Pattana zelf of van de tempel te Moneer.

De Graaff keerde augustus 1672 in het vaderland terug, kocht in datzelfde jaar voor 120 gulden het achterhuis achter zijn woning aan de Noorderstraat in Egmond aan Zee¹⁵, staat in 1674 en 1675 aldaar als schepen vermeld¹⁶, alvorens hij eind 1675 als 56-jarige weer dienst nam bij de VOC als opperchirurgijn. Van Batavia vertrok hij september 1676 via Ceylon naar Cochin, waar de vaderlandse commandeur van de bezittingen op de Malabaarse kust in Voor-India, Jacob Lobs, zetelde. Het jaar daarop maakte hij een reis naar Perzië. Teruggekeerd in Cochin kreeg hij van Lobs het verzoek 'of ik ten dienste van de E: Compagnie en zijn verhooging de Steden, Sterkten en Logien van de Compagnie, de Rivieren op de kust van Malabar, van 't Kasteel Coelang tot aan Wingerla wilde meten, en dat gedaan een beschrijving en Kaart van deselve maken, belovende my voor 't selve te betalen¹⁷.' De Graaff schrijft zelf dat hij dit volgaarne aannam, zowel tot vergoeding van de Compagnie, als van Lobs en van zichzelf. Hij kreeg een astrolabium en andere landmeterswerktuigen tot zijn beschikking en werd met bekwame vaartuigen, roeiers en dienaren op pad gestuurd om de 'Rivieren, Spruiten en Havens te besigtigen'.

Ook in dit geval zijn de stoffelijke bewijzen van De Graaffs werk bewaard gebleven, dit keer dan wel niet in de originele tekeningen, maar wel in afschriften daarvan

De stad Wingurla op de kust van Malabar; gezicht op en plattegrond van de Nederlandse loge te Wingurla anno 1678. (ARA VEL 885)

in de grote atlas die op verzoek van de bewindhebbers der VOC door Isaac de Graaff op het eind van de zeventiende eeuw te Amsterdam werd samengesteld¹⁸. In 1705 zou deze Isaac de Graaff worden aangesteld als de officiële kaartenmaker van de kamer Amsterdam. Vijf van de tekeningen uit die atlas, die zich thans uit elkaar gehaald bij de afdeling kaarten en tekeningen van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag bevindt, moeten naar een voorbeeld van Nicolaas de Graaff zijn gekopieerd. Ik doel daarbij op de volgende tekeningen:

1. *Afbeelding van de Logie op Wingurla*, VEL nr. 885 met verklaring, atlas De Graaff nr. 17, gedateerd 1678 en met afzonderlijk op dezelfde kaart a. *Platte grond van de Comp. Logie tot Wingurla* en b. *De Stad Wingurla*.
2. *Logie op Barselor, so als deselve sig aan de Landsyde vertoont*, VEL nr. 886 met aantekeningen: vervaardigd 17e eeuw¹⁹, atlas De Graaff nr. 19, met afzonderlijk op dezelfde kaart a. *Platte grond van de Hollandsche Logie op Barselor* en b. *De rivier van Barselor, van de mond tot aan de Stad*.
3. *Gesicht van 't Fort Mangalor*, VEL nr. 887 met aantekeningen: vervaardigd 17de eeuw, atlas De Graaff nr. 20.
4. *Platte grond van het Fort te Cananor*, VEL 888 met aanwijzingen, atlas De Graaff nr. 22f, gedateerd 1678 en met afzonderlijk op dezelfde kaart a. *Platte grond als voren, van het Casteel Cranganor*, b. *Platte grond als voren, van 't Fort Coylan*, c. *Afbeelding van de Logie op Calicoilan*, d. *Platte grond van 's Comp. logie op Calicoilan enz.*
5. *Afbeelding van het Casteel Crangenor, zoo als het sig verthoont, als men staat op de overwal op 't Eyland Moschieten*, VEL nr. 892, atlas De Graaff nr. 22b, gedateerd 1678 en met afzonderlijk op dezelfde kaart a. *Afbeelding als voren, als men staat op de overwal van Ilha de Leeti, hebbende 't Casteel recht noorden van u*, b. *De rivier van Crangenor van de mond tot aan Noordwijk* c. *Gezicht op de Redout op Pali Porto, Oost-Zuidoost een half musquetschoot van u*.

Bijna alle plaatsen die op deze tekeningen staan afgebeeld worden door Nicolaas de Graaff in zijn tekst genoemd²⁰. Zo vertelt hij dat hij allereerst vertrok van Cochín naar Granganor en daar enige dagen bezig was met het aftekenen van het hof aldaar en enkele pagodes, waarna hij weer naar Cochín terugkeerde. Vandaar werd hij naar Wingerla gezonden 'sullende op de Malabaarse als de Canarise kust alle Plaatsen aan doen, de selve besigtigen en of tekenen²¹'. Voor hij vertrok, kreeg hij van Jacob Lobs een briefje mee, waarin deze de opperhoofden en bevelhebbers der steden, forten en Compagniesloges op de kust van Malabar en Canara verzocht de chirurgijn Nicolaus de Graaff gediensig te zijn bij het bezichtigen en aftekenen van alle plaatsen en hem op al wat in aanmerking zou kunnen komen om te tekenen te attenderen.

Nadat De Graaff de loge te Wingerla, door hem een van de sierlijkste gebouwen van Indië genoemd, en de loop van de rivier had getekend, vertrok hij naar de stad en loge van Barselor, naar Mangelloor, Onoor, Cananoor en andere kustplaatsen. Op 4 april 1678 was hij weer te-

rug in Cochín, alwaar hij al snel van commandeur Lobs bevel kreeg om naar Porka, Calcoylang, Coelang en andere plaatsen om de Zuid te vertrekken, om daar de rivieren sterkten en al wat aanmerkwenswaardig was te tekenen. Valentijn vermeldt in zijn beschrijving van de kust van Malabar de meeste van de door De Graaff genoemde vlekken, plaatsen en loges, wellicht in navolging van De Graaff. Hij noemt Porca van weinig belang, net als de meeste andere inlandse plaatsjes, maar maakt een uitzondering voor het vorstelijk paleis te Porca 'gelyk de Heer Commandeur Lobs op Coetsjen A°. 1678 dit weerdig vond, om het te laten afteekenen²²'. Of hij ook werkelijk een tekening gezien heeft of dat hij de informatie uit De Graaff overnam, is niet duidelijk. Toen De Graaff met zijn werk klaar was, vertrok hij weer naar Cochín 'en heb aldaar mijn afteekeningen in 't net en in order gebragt ten huise van de Eerwaarde Roelandus Meerlant van Ysselstein', predikant te Cochín.

Ook in dit geval voegt de geschreven tekst interessante informatie toe aan de bewaard gebleven kaarten en tekeningen. Met name over de totstandkoming van die kaarten geeft de tekst de lezer een beeld van de manier waarop de VOC in die tijd delen van de Malabaarse kust in kaart liet brengen. Dat zij daar in die tijd inderdaad mee bezig was²³ blijkt ook uit het feit dat de gehele Malabaarse kust al eerder in kaart was gebracht door de schipper Jan Thim. Deze wordt door De Graaff in zijn reisbeschrijving als gewezen schipper in dienst van de Compagnie genoemd, die in 1686 tot gouverneur van Ternate werd aangesteld²⁴. Thims kaart werd in 1687 vernieuwd (VEL 229) door H.G. Faarant, aangeduid als Vaandrig en Ingenieur. De oorspronkelijke kaart van Jan Thim moet dateren van 1666 of 1667, aangezien in de titel van de bewerking van Faarant wordt gemeld dat Thim zijn kaart maakte in opdracht van de commandeur van Malabaar Isbrant Gotsken, die daar resideerde in bovengenoemde jaren²⁵. De kaart van Thim werd als voorlopig beschouwd, want Gotsken instrueert zijn opvolger Jacob Hustaert op 6 maart 1667 om het binnenwater en de eilanden te doen verkennen ter correctie van de bestaande kaart (van Thim). Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de deelkaarten en tekeningen van De Graaff details van die grote kaart van Thim moesten 'invullen'. Dat de naam van Nicolaas De Graaff bij het kopiëren voor de Amsterdamse VOC-atlas van Isaac de Graaff niet werd genoemd, maar het jaar waarin hij zijn tekeningen maakte wel, lijkt gezien het VOC belang niet vreemd. Het was immers minder belangrijk te weten welke dienaar de situatieschetsen had vervaardigd, dan op welk tijdstip de tekeningen betrekking hadden. Mogelijk dat genoemde kaarten via Lobs bij de VOC te Amsterdam belandden.

Tegen die veronderstelling pleit het feit dat misschien nog een tweetal tekeningen die in de atlas van Isaac de Graaff werden opgenomen, te weten die van de Arabische stad Bassora, gedateerd 1677, en de ongedateerde van de stad Gamron ook werden gekopieerd naar een origineel van Nicolaas de Graaff (VEL 863, atlas De Graaff nr. 14 en VEL 864, atlas de Graaff nr. 13d). In 1677 ondernam De Graaff immers een reis naar Perzië waar hij onder meer de steden Bassora en Gamron aan-

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

ARA Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

GAA Gemeente Archief Alkmaar

UBA Universiteitsbibliotheek Amsterdam

UBL Universiteitsbibliotheek Leiden

Met dank aan de heer D. de Vries, Conservator Collectie Bodel Nijenhuis te Leiden, voor zijn inlichtingen en aan de heer K. Zandvliet, hoofd van de afdeling kaarten en tekeningen van het ARA, voor zijn inlichtingen en het kritisch lezen van dit artikel.

1. N. de Graaff, *Reisen van Nicolaus de Graaff, na de vier gedeelten des werelds, als Asia, Africa, America en Europa. [...] Als ook een nette, dog korte beschrijving van China [...] Hier agter is by gevoegd d'Oost-Indise Spiegel*. Hoom, Feyken Ryp pr.: Amsterdam, Hendrik en de Wed. Dirk Boom; Utrecht, Antoni Schouten bsr, 1701. Voortaan: *De Graaff Reisen 1701*. Den Haag, Bibliotheek ARA 53 G 15, p. 185.
2. Zie voor gegevens over leven en werk van Nicolaas de Graaff ook: M.L. Barend-van Haeften, 'Oost-Indisch gespiegeld: het werk van Nicolaus de Graaff', In: *Indische Letteren* 3 (1988) nr. 3, p. 126-141.
3. *De Graaff Reisen 1701*, p. 220.
4. GAA: Oud Rechterl. Arch. Egmond aan Zee, Inv.nr. 2056 achterin.
5. GAA: In het doopboek Geref. Gem. Alkmaar inv.nr. 2, fol 12, wordt melding gemaakt van de doop op 18 augustus 1619.
6. *De Graaff Reisen 1701*, p. 93.
7. Idem p. 101.
8. De volgende pentekeningen en aquarellen bevinden zich in de Bodel Nijenhuis-collectie van de UBL: 314 I 107, *Chiopra 'Gezicht op de salpeterfactorij van de VOC'* 76,5 bij 49,5 cm; 314 I 108 'Gezicht op de tuin van de VOC' (*Chiopra*) 70,5 bij 39,5 cm; 314 I 109 'Gezicht op de baai van Sultanganj aan de Ganges' 71,5 bij 38 cm; 314 I 110 Mongeer 'Gezicht op de stad vanaf de rivier de Ganges' 72 bij 38 cm.
9. *De Graaff Reisen 1701*, p. 104.
10. *India Illustrata. An exhibition of old maps, plans and drawings on the occasion of the meeting of the South East Asia Library Groep*. Leiden, University Library, 26 april 1974, p. 13.
11. N. de Graaff, *Reisen van Nicolaus de Graaff. Gedaan naar alle gewesten des Werelds. Beginnende 1639 tot 1687 inclus.* Uitgeg. en toegel. door J.C.M. Warnsinck. 's-Gravenhage 1930. Linschoten-Vereeniging nr. XXXIII, p. 107 noot 1.
12. De kaart werd ook opgenomen in Van Keulen, *De Zee en landcaarten, en gezigten van steeden en landvertoonin-gen van Oost-Indien, Eertyds in 't ligt gegeven, door wy-len de Heere Francois Valentyn, en nu te bekomen by Joannes van Keulen. Zee-Caart-maker en Boekverkoop-er, aan de Oostzyde van de Nieuwenbrug; te Amster-dam z.j. UBA 366 A 2*.
13. F. Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indien*. 5 dln. Dor-drecht 1724-1726, dl V. 1, p. 160. UBA 1701 A 16.
14. Zie voor biografische gegevens over Johan van Leenen: Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Com-pagnie*. Tweede boek, dl. III. Uitgeg. d. F.W. Stapel. 's-Gravenhage 1939, p. 319 noot 6.
15. GAA: Oud Rechterl. Arch. Egmond aan Zee, Inv. nr. 2062 fol. 24v.
16. Idem fol 32.
17. *De Graaff Reisen 1701*, p. 127/128.
18. Het is niet bekend of Isaac familie van Nicolaas was. Zie over Isaac de Graaff en diens atlas: G. Schilder, 'Het cartografisch bedrijf van de VOC'. In: *De VOC in kaart geke-ken. Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindi-sche Compagnie 1602-1799*. 's-Gravenhage 1988, p. 32-38.
19. Hoewel niet meegedeeld bij P.A. Leupe, *Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Rijks-Archief. Eer-ste gedeelte*. 's-Gravenhage 1867, p. 131, staat ook op

deze tekening de datering 1678 duidelijk vermeld bij de plattegrond van de loge op Barselor.

20. *De Graaff Reisen 1701*, p. 128-131.
21. Idem p. 129.
22. Valentyn 1724-1726, dl. V. 2, p. 12.
23. Zie hierover: *De Nederlanders in Kerala 1663-1701. De memories en instructies betreffende het commandement Malabar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Bewerkt door H.K. s'Jacobs. 's-Gravenhage 1976. Rijks Geschiedkundige Publikatiën, Kleine serie 43. bijvoor-beeld p. 11, noot 103, waar ook De Graaffs kaarten wor-den vermeld, p. 21 en p. 63.
24. *De Graaff Reisen 1701*, p. 193.
25. Zie voor biografische gegevens betreffende Thim en een reproductie van diens *Kaart van Malabar*: K. Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck vol kaarten en beschrijvingen van de Oostindische Compagnie. Met schetsen van drie kaartte-kenars: Zacharias Wagenaer, Jan Hendricksz. Thim en Johannes Vingboons'. In: *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons. Schilders, architecten en kaartmakers in de gouden eeuw*. 's-Gravenhage 1989, p. 68-71.
26. Idem p. 136.
27. Valentyn 1724-1726, dl. V. 2, p. 8.
28. *De Graaff Reisen 1701*, p. 202.
29. Idem p. 184.

SUMMARY

Nicolaas de Graaff; surgeon, spy, draughtsman, mathematician and geometrician

In the Bodel-Nijenhuis collection at Leiden University there are four unique ink-drawings and watercolours made in 1671 in Bengal by the Dutch naval surgeon Nicolaas de Graaff (1619-1688). In his lifetime, De Graaff made a total of sixteen voyages, five of which were made to the East Indies, in the service of the Dutch East India Company. Towards the end of his life, he recorded these five voyages in the well-known *Reisen van Nicolaus de Graaff na de vier gedeelten des Werelds, als Asia, Africa, America en Europa [...]*, which was published posthumously in 1701. In the *Reisen* we learn that De Graaff's third voyage brought him to Bengal. In the description of this trip, he tells us how he was requested by the directors of the Dutch East India Company to make drawings of the major fortifications, towns and palaces, and how he was subsequently imprisoned at Mongeer for seven weeks on the suspicion of being a spy. The text in the *Reisen* contains extensive descriptions of the drawings and watercolours which are now in the Bodel-Nijenhuis collection.

His next assignment De Graaff received in 1678 from Governor Jacob Lobs: he was requested to map the Malabar coast. The original results of this assignment have not been preserved. There are only the copies that were made towards the end of the seventeenth century by Isaac de Graaff for his great VOC-Atlas. Five of the drawings in that atlas must have been copied from Nicolaas de Graaff's sketches. I am referring here to the prints that have been described in the Leupe catalogue as VEL 885, VEL 886, VEL 887, VEL 888 and VEL 892. Four of these are dated 1678. Nicolaas de Graaff's text adds interesting information on how the drawings were made and on how the Dutch East India Company went about mapping sections of the Malabar coast in those days.

In Isaac de Graaff's VOC-Atlas there are two drawings of the Arabian cities Bassora (dated 1677) and Gamron (no date) which may have been copied from original drawings by Nicolaas de Graaff. In the *Reisen* he gives a description of a voyage to Persia in 1677, during which he made an extensive tour of both cities.

From the above it may be obvious that a thorough inspection of seventeenth- and eighteenth century travelling records is not only useful for (literary) historians, but that the information recorded there will sometimes answer questions about or add to our knowledge of individual drawings or maps, as well as to the history of cartography in general.

Besprekingen

De Gelderse Vallei: geschiedenis in oude kaarten / H.P. Deys. - Utrecht: HES Uitgevers, 1988. - 263 p. - ISBN 90-6194-077-X. - Prijs f 115, —.

De Gelderse Vallei is een relatief laag gelegen landstreek op de grens van de provincies Utrecht en Gelderland. Deze wordt omsloten door Rijn en IJsselmeer; Veluwe en Utrechtse Heuvelrug. Door haar ligging bezit het gebied een aantal kenmerken die als het ware uitnodigen tot het vervaardigen van kaarten: de waterstaatkundige situatie en de daarmee gepaard gaande afwateringsproblemen, de ligging op de provinciegrens als bron voor mogelijke conflicten en de militair-strategische positie tussen de oostelijke landsgrens en de provincies Holland en Utrecht. In de loop van de voorbije eeuwen zijn dan ook talrijke kaarten van dit gebied vervaardigd. Vele daarvan - we nemen aan verreweg de meeste - heeft Deys opgespoord in archieven en verzamelingen in binnen- en buitenland. Een proeve van de resultaten van zijn werk hebben wij kunnen bewonderen op de tentoonstelling 'Landkaarten van de Gelderse Vallei' die in 1988 te Rhenen werd gehouden. Het is verheugend dat het niet bij deze toch altijd wat vluchtige kennisname behoeft te blijven dank zij de verschijning van het boek dat wij hier bespreken.

Het eerste dat aan dit boek opvalt is de fraaie uitvoering. Op omslag en schutbladen in kleur de intrigerende kaarten van de Veluwe en Holland getekend door Christiaan 's Grooten. Deze worden bewaard in Madrid en Brussel. Verspreid door het boek treffen we talrijke kaarten, kaartfragmenten en andere afbeeldingen aan; sommige in kleur en alle van uitstekende kwaliteit. De inhoud biedt een gevarieerd beeld. Kenmerkend voor de werkwijze van de auteur is dat hij heeft gezocht naar het verhaal achter de kaarten. Dit betekende in de praktijk: uitgebreid archiefonderzoek verrichten en het vaak verloren gegane verband tussen kaarten en archivalia opnieuw leggen. Een juiste benadering, want alleen op deze manier kan een oude kaart optimaal als informatiebron worden benut.

In een inleidend hoofdstuk wordt allereerst de ontwikkeling van de bestuurlijke en waterstaatkundige organisatie geschetst; noodzakelijke achtergrondinformatie voor het goede begrip van de verdere inhoud. Het hoofdstuk over Nederlandse kaarten uit de zestiende eeuw besteedt vervolgens aandacht aan de activiteiten van Jacob van Deventer en Christiaan 's Grooten, toegespitst op de Vallei. Hieruit komen interessante gegevens naar voren. O.a. zijn te noemen de datering van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, de kwaliteit van de reproducties die in de jaren 1916-1923 van deze plattegronden werden uitgegeven en de mate waarin de verschillende provinciekaarten van 's Grooten en Van Deventer (geen) samenhang vertonen. We mogen dit hoofdstuk beschouwen als een bijdrage aan de analyse van het totale werk van deze twee zestiende-eeuwse kartografen.

Van de beide volgende hoofdstukken kan iets dergelijks worden gezegd. De beschrijving van de activiteiten die de Gelderse kartograaf Nicolaas van Geelkercken en de Utrechtse landmeter Justus van Broeckhuijsen in de Vallei ontplooiden, verhelderen het beeld dat we van deze belangrijke kaartmakers hadden. De volgende hoofdstukken behandelen een aantal thema's die alle een min of meer belangrijke rol hebben gespeeld in de geografische ontwikkeling van dit gebied: de Slaperdijk; het kanaal van Rijn naar Zuiderzee; de Grebbedijk en de doorbraak daarvan in 1855; de Grebbe-linie; de zeedijk en de grutmolen van Nijkerk; de verkoop van Woudenberg. In alle gevallen dienden kaarten en bijbehorende archivalia als voornaamste informatiebron. Tenslotte bevat het boek een viertal bijlagen, waarvan er één afzonderlijk genoemd moet worden: de lijst van kaarten. Hierin geeft de auteur een beknopte be-

schrijving van alle kaarten van de Gelderse Vallei, liefst 690 in getal, die hij in drieëndertig archieven en verzamelingen in binnen- en buitenland heeft aangetroffen. Alleen al deze lijst maakt dit werk tot een onmisbaar handboek voor ieder die zich met de geschiedenis van dit gebied wil bezig houden.

Samenvattend: een mooi uitgevoerd boek met een rijke inhoud. Het zou te wensen zijn dat van meer gebieden in Nederland soortgelijke boeken zouden verschijnen.

F.W.J. Scholten

Het kunstbedrijf van de familie Vingboons: schilders, architecten en kaartmakers in de gouden eeuw: [catalogus bij de] tentoonstelling in het Koninklijke Paleis op de Dam [1 juni t/m 3 september 1989] / Jacobine E. Huiskens en Friso Lammertse; [m.m.v. Koen Ottenheim ... et al.]. - Maarssen [etc.]: Gary Schwartz [etc.], 1989. ISBN 90-6179-076-X. - Prijs f 29,90.

Deze publikatie bevat naast het catalogusgedeelte zes artikelen over leden van de uit Mechelen afkomstige familie Vingboons die in het 17de-eeuwse Amsterdam als schilders, architecten en kaartmakers naam hebben gemaakt. Twee artikelen zijn van de hand van Friso Lammertse, drie van Koen Ottenheim (hij promoveerde onlangs op een proefschrift over Philips Vingboons) en één van Kees Zandvliet.

Aanleiding voor de tentoonstelling in het Paleis op de Dam was het feit dat Philips Vingboons diverse onderwerpen maakte voor de bouw van het nieuwe stadhuis in Amsterdam. De stadsbestuurders kozen echter niet voor één van zijn ontwerpen, maar voor dat van Jacob van Campen (het huidige paleis). Vijf leden van de familie (David sr., Pieter, Johannes, Justus en David jr.) hebben zich verdienstelijk gemaakt voor de kartografie. David sr. vooral als graveur van kaartdecoraties voor o.a. W.J. Blaeu (aan hem is op de gelijktijdige tentoonstelling 'Kunst in kaart' in het Rijksprentenkabinet ook aandacht besteed!). Naast enkele, reeds in de kartografische literatuur beschreven incidentele kaarten van Pieter, Justus en David jr. in de bijdrage van Lammertse genoemd, is over de kartografische werkzaamheden van Johannes afzonderlijk geschreven door Zandvliet in het artikel 'Johan Blaeu's Boeck vol kaarten en beschrijvingen van de Oostindische Compagnie. Met schetsen van drie kaarttekenaars: Zacharias Wagenaar, Jan Hendriksz. Thim en Johannes Vingboons'. Over het 'boek vol kaarten' licht Blaeu zijn publiek in 1659 in. Het was de bedoeling een atlas van de Indische Archipel en omliggend gebied (het octrooigebied van de VOC) in druk uit te geven. Door verschillende oorzaken is het nooit zover gekomen. Volgens Zandvliet waren o.a. de manuscriptkaarten van Johannes Vingboons in de beroemde Atlas van Van der Hem, bewaard te Wenen in de Österreichische Nationalbibliothek, voor een belangrijk deel door Blaeu bestemd geweest om opgenomen te worden in de genoemde atlas. Wagenaar en Thim, twee VOC-ambtenaren die werkzaam waren in het verre oosten, worden naar voren gehaald omdat zij, evenals Johannes Vingboons, in betrekking stonden met Joan Blaeu en volgens Zandvliet is het aannemelijk dat zij vertrouwd zijn geweest met het werk en de persoon van Johan Vingboons.

Hoe aardig het relaas over deze twee, respectievelijk koopman- en stuurman-kaarttekenaars ook is, bewijzen ervoor zijn niet echt geleverd. Het blijft bij een vermoeden. Interessant is vooral Zandvliets stelling dat de zogenaamde geheime kaarten uit het VOC-archief (door vele schrijvers, die elkaar naschrijven zo aangeduid) na het midden van de 17de eeuw niet meer dat predikaat mogen dragen. Mede d.m.v. een indrukwek-

kend notenapparaat wordt dat toegelicht.
Een slotopmerking over deze prachtig uitgevoerde publikatie: de toevoeging van een personenindex zou deze catalogus van meer blijvend en praktisch nut hebben gemaakt. Was de tijdsdruk, zoals zo vaak bij dit soort publikaties weer eens te groot? Een gemis is het.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795 / F.W.J. Scholten. - Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1989. - 247 p. - ISBN 90-6469-641-1. -

Het proefschrift waarop Frans Scholten op 7 april 1989 promoveerde neemt een belangrijke plaats in de geschiedschrijving van de topografische kartografie van Nederland.

Het verkennende werk van C. Koeman had al duidelijk gemaakt dat de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag zeer belangrijk kaartmateriaal bevat voor de studie van de topografie van Nederland in de 17de-19de eeuw. Het betreft vooral militaire topografische kaarten en stadsplattegronden, vervaardigd in opdracht van de Staten Generaal, Raad van State, Staten van Holland en Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland. In de 19de eeuw werd dit materiaal bijeengebracht in het zgn. Geniearchief dat pas in 1950 een plaats vond in het (ARA). Dit laatste verklaart ook de late 'ontdekking' van het materiaal. Behalve de kaarten zijn in het ARA ook de geschreven archieven van de genoemde instellingen te vinden die voor de beoordeling en het gebruik van de kaarten van onmisbare waarde zijn. Daarnaast zijn onder meer militaire kaarten beschreven in de catalogus Hingman en in aanwinstenlijsten.

Tot nu toe bleef het onderzoek beperkt tot verkenning en inventarisatie. Het werk van Scholten gaat deze fase ruim te boven. In zijn inleiding signaleert hij twee belangrijke tekortkomingen in het bestaande onderzoek: 1. Onvolledige kwantitatieve informatie over de militaire kaartproductie. 2. Het ontbreken van informatie over opzet en doel en over de kwaliteit van militaire karteringen. Hij stelt zich ten doel deze lacunes op te vullen door een beschrijving te geven van de kaarten en hun ontstaansgeschiedenis. Uitgangspunt hierbij zijn de makers van de kaarten, hun opleiding, de organisatiestructuur waarin zij werkten en de aard van hun werk waarbij politieke en militaire ontwikkelingen een belangrijke rol spelen. Deze factoren leveren achtergrondinformatie die onontbeerlijk is om het totstandkomen van de kaarten te kunnen beschrijven en de inhoud ervan te kunnen beoordelen.

Criterium om de kaarten bij het onderzoek te betrekken was dat de kaarten primair voor militaire doeleinden werden vervaardigd. Het resultaat is een beschrijving van de militaire kartografie in Nederland in de periode 1579-1795. De aandacht gaat alleen uit naar militair-topografische kaarten en stadsplattegronden. Deze thematische begrenzing houdt in dat militaire nieuwskarten en fortificatiekarten met voornamelijk vestingbouwkundige details buiten beschouwing blijven.

In totaal zijn 448 militair-topografische kaarten gevonden, waarbij in 206 gevallen sprake is van een originele kartering. Bovendien werden in totaal 843 militaire stadsplattegronden waarvan 405 als origineel kunnen worden bestempeld.

De evaluatie van het materiaal leidt tot een waardering op bruikbaarheid voor historisch-geografisch en militair-historisch onderzoek. Van de 206 originele kaarten kwamen slechts 71 in aanmerking om op de bladwijzerkaarten te worden ingetekend. Criterium hiervoor was dat de kaarten een compleet beeld moeten geven van grondgebruik, nederzettingen, perceelstructuur en vestingwerken.

Het onderzoek is chronologisch ingedeeld in vier hoofdperiodes die elk eindigen met grote oorlogen: Tachtigjarige oorlog, Spaanse successieoorlog en Oostenrijkse successieoorlog. Als eindpunt is gekozen het jaar 1795 toen de inval van de Franse legers een geheel nieuw tijdvak, ook op kartografisch gebied, inluidde.

De volgorde van de kaartbeschrijvingen loopt parallel aan de

tekst en is ook zoveel mogelijk chronologisch. Vanuit de tekst wordt door middel van nummers verwezen naar de kaartbeschrijvingen. Deze zijn verwerkt in twee lijsten. Een voor de stadsplattegronden en een voor de topografische kaarten. De lijsten zijn compact, originele karteringen en navolgingen zijn duidelijk te herkennen en de aansluiting van de beschrijvingen op de tekst klopt uitstekend.

De verwerking van de kartobibliografische informatie in een historische context zorgt voor een zeer prettig leesbare geschiedenis die niet verzandt in een opsomming van namen en titels. De fraaie afbeeldingen in kleur en zwart-wit geven een duidelijke indruk van de kwaliteit van het kaartmateriaal.

Het werk wordt gecompleteerd met een lijst van ingenieurs en andere makers van militaire kaarten. Wanneer personen ook in het proefschrift van Y.M. Donkersloot-de Vrij (1981) voorkomen wordt hiernaar verwezen.

Het manuscript van het proefschrift is in 1986 afgesloten zodat de lijst van geraadpleegde literatuur onvermijdelijk achterloopt. Ik denk hier met name aan het werk *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811* door Muller en Zandvliet (1987).

De bladwijzerkaarten zijn uitgevoerd in de stijl van het proefschrift van Y.M. Donkersloot-de Vrij met als ondergrond een topografische overzichtskaart van Nederland schaal 1:250.000. De paginanummering staat af en toe storend in het kaartbeeld van de bladwijzers.

Al met al een zeer belangrijk boek voor iedereen die beroepsmatig of uit interesse te maken heeft met of gebruik maakt van militaire topografische kaarten. De voorwaarden die Scholten noemt voor verantwoord gebruik van kaarten als historische bron gelden uiteraard niet alleen voor het kaartmateriaal dat in dit fraaie werk wordt behandeld.

Rob Braam

Printed maps of the British Isles 1650-1750 / Rodney W. Shirley. - Tring, Hertfordshire [etc.]: Map Collectors Publications [etc.], 1988. - 168 p. - ISBN 0-7123-0142-9 m.

Het is altijd een genoegen een nieuw boek van Shirley ter hand te nemen. Met het verschijnen van het boek *The mapping of the world: printed worldmaps 1472-1700* heeft Shirley in 1983 wereldwijd naam gevestigd als gedreven verzamelaar, gewetensvol onderzoeker en auteur.

Alhoewel het gebied der kartografie ontelbare facetten heeft is het verrassend te zien dat een gebied als het Britse rijk telkens weer iets nieuws te bieden heeft.

Als liefhebber van 'primitieve' kaarten uit de 15de en 16de eeuw lijkt bij een oppervlakkige beschouwing van dit boek het eiland reeds zijn definitieve vorm gekregen te hebben en verrassingen uitgesloten zijn. Echter bij nadere beschouwing (en zo hoort het) zijn er interessante en leerrijke feiten in ruime mate aanwezig. Shirley schrijft in zijn voorwoord: 'In the preface to the 1973 edition of my *Early Printed Maps* I said that a terminal date for the work of 1650 had been chosen principally because my own interest in old maps declined after that date. Very shortly afterwards I regretted taking such an arbitrary, I had not appreciated the many outstanding maps which were published by Dutch and other mapmakers over the next 60 or 70 years'. Daarmee ben ik het volkomen eens, het gezegde: 'onbekend maakt onbemind' wordt gelukkig vaak gelogenstraft. Het boek is alfabetisch ingedeeld op namen van graveurs drukkers en/of uitgevers. Reeds bij de letter - A - komt er een verrassing waarbij ons Hollands kartografisch hart sneller gaat kloppen. Na anonieme kaarten vinden wij namen als Pieter van der Aa, de Allard familie, Pieter van Alphen, de Blaeu's enz. enz. Door het gehele boek zijn Hollandse vaklieden prominent aanwezig. Vaak lag de oorsprong van een Britse kaart in de Nederlanden.

Het is uiterst interessant om enkele kaarten uit dit boek eens onder de loupe te nemen. Afb. 6 is een anonieme kaart van Engeland uitgevoerd als 'roadmap' met medewerking van het 'General Postoffice', opvouwbaar als zakatlasje, 1740. Deze

kaart heeft zeker een kaart uit 1713 als voorloper gehad. De heer George Willdey, uitgever in London bezat een winkel met de naam 'The Great Toy Shop'. Op een kaart uit 1715 (Afb. 96) zien wij niet minder dan 7 cartouches, een met het portret van George I, een cartouche met Hercules die Hydra verslaat (volgens Shirley geleend van Visschers kaart van de 'British Isles'), dan de Royal Arms cartouche enz. Heel bijzonder is echter de cartouche onderaan links, met alle artikelen afgebeeld uit de 'Winkel van Sinkel' van de heer Willdey: optische instrumenten, horloges, microscopen, laterna magica's, juwelen, snufboxxes, scharen, lederen handtassen, wapenen en nog veel meer, 'Business first'. Op bijna alle kaarten vindt U een stukje 'abroad': Nederland, België en Noord-Frankrijk. Afb. 19, Bowen 1734, heeft zowel aan de rechter- als de linkerzijde van de kaart 206 wapens van de 'Members of the house of Commons'. Ik heb in Nederland nog nooit een kaart kunnen ontdekken met de wapens van de leden van onze Tweede Kamer.

Afb. 23, Chatelain Amsterdam 1708, heeft bij een afmeting van 510 x 595 mm. slechts een ruimte van 136 x 175 mm. voor de kaart, de rest van de plaat bevat tekst en 53 portretten van alle monarchen sinds het jaar 801. Royalty speelt in Groot Brittanië dan ook een heel andere en veel belangrijker rol dan bij ons.

Afb. 42, Greene London 1682, bekend als de 'Royal Map of England' is versierd met 10 levensgroot afgebeelde Royal personages, een groot wapen en nog twee andere cartouches, kortom een overdadige hoeveelheid van versiering die de kaart een slordig en niet vakkundig aanzien geeft. Naar mijn mening is deze kaart in loop der tijden 'bijgewerkt'. Hetzelfde vinden wij bij afb. 63, met de plaatsing van 7 plattegronden her en der over de kaart verspreid. In vergelijking met het bovenstaande is afb. 50, Jollain 1689, een streling voor het oog. De uitgever vermeldt dan ook in de cartouche (zeer oprecht): 'Tiré des cartes des meilleurs Geographes de l'Angleterre, I. Hondius'. Het zou mij echter niet verbazen als Jollain met de versiering van drie cartouches en vier extra wapens, zeer bescheiden van afmeting, dit werk van Hondius wilde verrijken (!!).

Afb. 58, Morden London 1678, is een kaart die vier maal van eigenaar is gewisseld, de laatste heeft (met veel moeite) de uitgebreide stamboom van King Charles II erbij laten graveren. Van de prachtig in barokstijl versierde kaart, afb. 70, zal niet gemakkelijk een equivalent in Nederland te vinden zijn.

Afb. 77, Senex 1715, is een originele en bijzondere kaart: het laat de weg van de schaduw over Engeland zien tijdens de zonsverduistering op 22 april 1715 (zie ook afb. 79).

Dit boek zal zeker een waardevolle aanvulling zijn op het grote aantal boeken over de kartografie van het Britse Koninkrijk. Daarbij is de Nederlandse inbreng zo dominant aanwezig dat het boek een 'must' is voor iedereen die de Nederlandse kartografie een warm kloppend hart toedraagt.

Werner Löwenhardt

Globi Neerlandici: de globeproductie in de Nederlanden / P.C.J. van der Krogt. - Utrecht: HES Uitgevers, 1989. - xiv, 415 p. - Niet in de handel.

Het ligt er nu, het boek over globes in de Nederlanden. In de afgelopen zes of zeven jaar is er heel wat voorwerk gedaan. Er verschenen vele artikelen over globemakers en bijzondere soorten globes, er kwam een boek uit dat een beschrijving gaf van iedere oude in Nederland bewaarde globe en er werd een bundel gepubliceerd met de teksten van alle advertenties in Amsterdamse kranten vóór 1811 die betrekking hadden op de productie of distributie van globes, kaarten, atlassen of andere informatiedragers. Zelden werd een lacune zo voortvarend en enthousiast opgevuld. *Globi Neerlandici* is te beschouwen als de *finishing touch*. Of liever gezegd: de voorlopige *finishing touch*. Peter van der Krogt (want hij is de auteur natuurlijk) stelt in dit boek drie vragen aan de orde: door wie werden globes in de Nederlanden vervaardigd? Waarom en voor wie werden

ze geproduceerd? En: hoe en door wie werden ze gebruikt? Onder de 'Nederlanden' verstaat de schrijver 'die provincies die in het midden van de zestiende eeuw Karel V als landsheer hadden en die toen als de Zeventien Provinciën bekend stonden'.

Bij het beantwoorden van de eerste vraag is Van der Krogt in zijn element. De meeste aandacht besteedt hij aan de globefabricage in de Noordelijke Nederlanden tussen circa 1585 en 1650. Dat was de periode waarin de productie, gemeten naar het aantal nieuwe uitgaven en de totale omvang, ongekend snel toenam en de Amsterdamse globemakers een monopolie op de Europese markt verwierven. Over deze expansiefase gaat bijna een derde van het boek. Iets minder ruimte is gereserveerd voor een beschrijving van de beginfase van de globeproductie, die zich afspeelde in de Zuidelijke Nederlanden tussen omstreeks 1526 en 1585, en aan de periode tussen omstreeks 1650 en 1800, toen de monopoliepositie van de Amsterdamse globefabrikanten weer verloren ging. Aan de activiteiten van de firma Valk, die in het begin van de 18de eeuw tijdelijk een nieuwe impuls gaf aan de Noordnederlandse globeproductie wordt overigens terecht een apart hoofdstuk gewijd. De 19de en 20ste eeuw worden met slechts vijftien bladzijden bedeed. In die tijd blijkt er weinig interessants meer te gebeuren, afgezien van een herleving van de globeproductie in het Zuiden.

Door een combinatie van archiefonderzoek, een grondige analyse van gedrukt bronnenmateriaal en een uitgebreide en zorgvuldige studie van de globes zelf slaagt Van der Krogt erin, een gedetailleerd beeld te geven van de hele ontwikkeling van de globefabricage in de Nederlanden, beginnend met de productie van aard- en hemelglobes te Antwerpen in 1526/27 en eindigend met het kortstondige avontuur van de bescheiden genaamde 'Eerste Nederlandsche Globe Industrie' in het midden van de 20ste eeuw. De auteur verschaft een overzicht van de talloze uitgaven van globes die in de loop der eeuwen het licht zagen (met, waar mogelijk, ook gegevens over aantallen) en stelt de lezer in staat, de makers van deze produkten beter te leren kennen. Stuk voor stuk komen ze voor het voetlicht: pioniers zoals Gerard Mercator, Gemma Frisius en Petrus Plancius, entrepreneurs zoals Jacob Florisz. van Langren, Jodocus Hondius, Willem Jansz. Blaeu en Gerard Valk, outsiders als Pieter van den Keere en Jan Jansz. van Ceulen en non-valeurs zoals Jacques de la Feuille. De auteur laat ook goed zien welke motieven globemakers dreven en welke factoren het succes of de mislukking van hun handelen bepaalden. Hij toont hierbij veel kritische zin. Er worden korte metten gemaakt met dierbare nonsens-verhalen en ontroerende misvattingen over globes en globemakers (één van de weinig mythes die helaas de zuivering hebben overleefd, is het oude verhaal over de drukke onderwijsactiviteiten van Petrus Plancius na 1602, dat op blz. 174 opduikt). Het voorlopige definitieve beeld dat uit het onderzoek naar voren komt, is ondanks deze *debunking* niet minder boeiend. Het ware relaas over de opkomst, vetes en ondergang van grote globe-dynastieën is nu eenmaal pakkender dan de beste fictie. Bij dit deel van het boek is hoogstens op een paar punten een kleine kanttekening te plaatsen. Waarom was verschil in religieuze overtuiging eerst niet (blz. 130) en later wel (blz. 139) een belemmering voor samenwerking tussen globemakers? En kan de verschijning van buitenlandse klonen van Amsterdamse globes in het begin van de 17de eeuw werkelijk - al was het maar voor een deel - worden toegeschreven aan het onvermogen van de Amsterdammers om hun eigen productie uit te breiden (blz. 188)? Ze hadden toch gewoon meer drukpersen kunnen installeren en extra personeel kunnen aannemen?

De andere twee vragen die Van der Krogt stelde lieten niet zo'n concreet antwoord toe als het eerste. De schrijver is wel een heel eind gekomen. Op grond van een analyse van berichten aan de lezers op de globes zelf, opdrachten aan officiële instanties, gebruiksaanwijzingen voor globes en advertenties in kranten kan hij globaal aangeven voor welk publiek de globemakers hun waren produceerden en welke verschuivingen in doelgroep er in de loop van de tijd plaatsvonden. Vóór het eind

van de 16de eeuw hadden de fabrikanten vooral geleerden op het oog, daarna richtten ze zich ook op zeelieden, onderwijzers in de stuurmanskunst en de brede categorie 'geïnteresseerden' of 'liefhebbers' in de geografie, kosmografie of natuurwetenschappen in het algemeen.

Maar om de vragen volledig te beantwoorden, is het tevens nodig vast te stellen, in hoeverre de verwachte afnemers tevens de werkelijke afnemers waren, welke groepen de categorie 'liefhebbers' en 'geïnteresseerden' vormden en of de kopers van globes hun aanwinsten echt gebruikten en zo ja, voor welk doel. Een deel van de gewenste gegevens weet Van der Krogt te achterhalen in krantenadvertenties, rekeningen van de VOC, catalogi van bibliotheken en secundaire literatuur. Een mooie vondst is ook het archiefje van het leesgezelschap *Men leest tot vorming van 't verstand, tot eer van God en van Cadzand*, dat een unieke kijk geeft op het gebruik van globes in een plattelandsgemeenschap aan het eind van de 18de eeuw. Zeelieden waren niet zulke grote afnemers van globes als men op basis van de uitlatingen van globemakers zou geloven, concludeert Van der Krogt. Het merendeel van de globes kwam bij andere groepen terecht. De 'liefhebbers' of 'geïnteresseerden' die deze voorwerpen aanschaffen moesten voornamelijk in kringen van kooplieden, predikanten of ruimer gezegd: kringen van de goeie burgerij worden gezocht. Het gebruik van globes bleef feitelijk in hoofdzaak beperkt tot het onderwijs. Voor de meeste eigenaars van globes hadden deze objecten meer een symbolische dan een praktische waarde. Wie een globe bezat, liet zien dat hij zijn horizon wilde verruimen. Hij was één met de zeelui, de ontdekkingsreizigers en de mannen van de wetenschap.

Toch heb ik de indruk dat Van der Krogt bij de studie van consumptiekant zijn speurdersgaven minder heeft aangesproken dan bij de reconstructie van de produktiekant. Het inzicht in de spreiding van het globebezit had kunnen worden verscherpt, wanneer men informatie uit boedelbeschrijvingen had gebruikt. Ik bedoel niet dat de auteur lange reeksen inventarissen had moeten doorwerken enkel en alleen om globes op te sporen. Er waren nog wel andere mogelijkheden geweest. Hij had bijvoorbeeld de indices op de akten in het Amsterdamse notarieel tussen 1700 en 1710 kunnen benutten of gegevens ontleen aan het lopende onderzoek over boedelinventarissen aan de Afdeling Agrarische Geschiedenis te Wageningen en het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam. En had hij, als Delftkenner, niet ook Thera Wijsenbeeks boek over het materiële bezit van Delftse burgers in de 18de eeuw kunnen raadplegen (1)?

De schrijver laat ook na, het probleem uit te diepen dat besloten ligt in de hoofdtitel van het boek. Wie aan *globi neerlandici* denkt, denkt aan *atlantes neerlandici*. Op bladzijde 307 komt de relatie even aan de orde, in de vorm van een voorbeeld. De lezer blijft evenwel zitten met de vraag of er, in het algemeen gesproken, een samenhang bestond tussen globebezit en atlasbezit en zo ja, welke. Was een atlas een complement bij een globe? Een globe een complement bij een atlas? Of was de één alternatief voor de ander? Boedelbeschrijvingen hadden alweer (naast krantenadvertenties en veilingcatalogi) het nodige materiaal kunnen leveren. Onderzoek over dit probleem is van belang, omdat het tot een beter begrip van de vraag naar globes kan leiden. En dat betekent indirect: een beter begrip van de veranderingen in de produktie van globes.

Aan de consumptiekant valt dus nog het een en ander uit te zoeken. Vandaar dat ik dit boek liever een *voorlopige finishing touch* noemde. De prestatie die Van der Krogt heeft geleverd, is er niet minder om. Hij heeft een toonaangevend boek geschreven, dat geen historisch-kartograaf of cultuurhistoricus mag missen. De 'Globusfreunde' hoef ik dat niet te vertellen. Die hebben dit globeboek allang gekocht.

C.A. Davids

(1) Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*. (Hilversum 1987).

Van Geelkerckens Kaartboek van de landerijen van het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem (1635), vergeleken met de oudste kadastrale kaarten (1832) / Door G.B. Leppink; m.m.v. Y.M. Donkersloot-de Vrij ... [et al.]. - Arnhem: De Drie Gasthuizen te Arnhem [etc.], 1988. - Werken van de vereniging Gelre nr. 38. - ISBN 90-9002412-3 en ISBN 90-71884-05-8. - Prijs f 65,-.

Gebruik van oude kaarten wordt zeer bevorderd door reproductie in de vorm van gedrukte (her)uitgaven en facsimile's. Voor de uitgave van een historische bron als het bovengenoemd kaartboek geeft men gemeenlijk de voorkeur aan een facsimile: gemaakt gelijkend naar ... De authenticiteit is dan gewaarborgd en de uitgever kan geen interpretatieve veranderingen tussen de bron en de lezer schuiven.

De hier besproken uitgave is niet in deze zin gelijkend: de kaarten zijn met een faktor 2,6 verkleind (maar uitstekend gereproduceerd) en veel van wat op de kaarten te zien is, wordt in de tekst expliciet geduid. Ook de vertaling naar de kadastrale situatie van 1832 houdt een interpretatie in. Toch kan ik mij niet voorstellen dat iemand dit boek voor een echte facsimile zou willen ruilen: ik wens alle kartografische bronnen een zo zorgvuldige uitgave als deze toe. Door het gebrek aan uiterlijke gelijkenis kan eigenlijk alleen een bibliofiel zich tekort gedaan voelen. De overigen, regionaal-historici, liefhebbers van oude kaarten, en zij die in het Gasthuis geïnteresseerd zijn, zullen van deze uitgave genieten.

Het kaartboek zelf is iets groter dan A3-formaat terwijl de heruitgave een folio-formaat (oblong) heeft. Het bestaat uit 19 manuscriptkaarten die in een (18de-eeuwse) perkamenten band gebonden zijn. De kaarten zijn grotendeels uit 1634; latere kaarten, tot 1710, zijn toegevoegd. Het kaartboek diende de grondboekhouding van het Gasthuis, dat uit de inkomsten van de grond (pacht) de logies van armen, zieken en bejaarden bekostigde. Het vormde een aanvulling op de zgn. Legerboeken (leggers: de registers van de percelen en van inkomsten daaruit), die al sinds 1346 werden gebruikt.

Die percelen lagen in een strook die van zuidwest tot noordoost van de stad Arnhem loopt en enkele bij Wageningen en Bennekom. Behalve locatie van de Gasthuis-percelen geeft het kaartboek ook de daarop gelegen boerderijen, het grondgebruik, het enige rudimentaire topografie (wegen, kerken) en voorts poppetjes, hollende paarden, boerenwerktuigen en koeien, veel koeien: frivoliteiten voor een kadastrale kaart, die dan ook pre-kastraal genoemd wordt. Samen met de kleuren en de sensatie van nabijheid van dat landschap maken die koeien deze kaarten onweerstaanbaar.

De opdracht tot het samenstellen van het kaartenboek ontving Nicolaes van Geelkercken rond 1634, bij de kartering werd hij geholpen door zijn zoon Isaac. Gedurende de tijd dat het kaartboek dienst deed werden ook door derden veranderingen in de kaarten aangebracht. De inleiding over Van Geelkercken en de kartografie is van de hand van Marijke Donkersloot, die voor de gehele uitgave als adviseur optrad.

Er hebben nog meer mensen meegewerkt (voor de transcriptie en de analyse van de papiersoorten), de belangrijkste bijdrage echter is niet geschreven maar getekend door A.C.S. Wolters van der Weij. Geïnspireerd door de Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland heeft men besloten aan elke kaart een getekende reconstructie toe te voegen van de minuutplannen die rond 1830 door het net opgerichte Kadaster zijn gemaakt. Nu kan de 17de-eeuwse situatie vergeleken worden met die van twee eeuwen later. Vanaf c. 1840 kan men dan zelfs vervolgens met behulp van de eerste topografische series de speurtocht vervolgen. Die referentie aan de 19de-eeuwse kadastrale situatie maakt deze uitgave met name voor regionaal-historisch onderzoek bijzonder waardevol.

De overige teksten - van de hand van mw. G.B. Leppink - geven een punctuele toelichting op het Gasthuis, de samenstelling en belevenissen van het kaartboek, de kadastrale plannen en vooral op de kaarten zelf. Die toelichtingen beschrijven per kaart het kaartbeeld en verbinden dat met gegevens uit het Gasthuisarchief en uit de regionale geschiedenis. Illustraties.

verwijzingen naar andere bronnen en transcripties van relevante oude teksten geven een levendig en minutieus beeld van de Arnhemse contreien.

Deze uitgave lijkt mij de onvermijdelijke uitkomst van het samengaan van een juriste en M. Donkersloot: zorgvuldig en precies, er valt geen onnauwkeurigheid aan de kaak te stellen. Slechts deel ik de mening van de kaarthistoricus Donkersloot niet helemaal, dat Van Geelkercken, toen hij op een kaart schreef deze 'naer den oogenschijn' gemaakt te hebben, daarmee bekende 'dat de kaart enigszins uit de losse pols is ontstaan'. Mij lijkt dat er niets te bekennen viel, als de landmeter met schatten kon volstaan was hij voor de opdrachtgever waarschijnlijk vakbekwamer dan wanneer hij bij een gemeten kaart een forse dagdeclaratie indiende.

Maar ons probleem is wellicht dat juist over hetgeen volstond, zoveel te speculeren valt. Over het preciese functioneren van dit soort kaarten zijn wij eigenlijk nog steeds niet op de hoogte. Ik ben ervan overtuigd dat als regionale initiatieven doorgaan dit soort bronnen uit te geven, wij een antwoord moeten vinden op de vraag hoe precies dit soort kaarten zijn gebruikt geweest in zaken van grondbeheer en ruimtelijke planning. De oudste prekadastrale kaarten zijn 16de-eeuws. Deed men het daarvoor zonder? Beleningen en verkopen van grond hebben het eeuwen zonder grafisch overzicht, en slechts met verbale opsommingen kunnen stellen. Deze vraag, die het kader van deze recensie natuurlijk te buiten gaat, ligt op de grens van rechtsgeschiedenis en historische geo- en kartografie. Ik hoop dat daar iemand woont.

Marjanne Kok

De regio Gennep aan de ketting : Gennep, Heijen, Milsbeek, Oeffelt, Ottersum, Ven-Zelderheide in kadasterkaarten (1731-1732) / G. Aymans, P. Burggraaff en W. Jansen. - Gennep, 1988. - 184 p. : 2 losse kaarten in kleur. - ISBN 90-6216-184-7. - Prijs f 25,-. Het boek kan besteld worden bij de gemeente (tel. 08851-12627, tst. 130).

Tussen 1731 en 1738 werd het hertogdom Kleef minutieus in kaart gebracht. De resultaten staan bekend als het Kleefs kadaster en moesten als basis dienen voor een nieuwe grondbelasting. Het eerste gebied dat gekarteerd werd, was de regio Gennep, en wel in de jaren 1731 en 1732. De kaartbladen van deze regio zijn op vier na alle bewaard gebleven. De meeste bevinden zich in het gemeentearchief van Gennep, enkele zijn in particulier bezit. De bijbehorende registers zijn nog volledig

voorhanden en berusten in het Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf. Per dorpsgebied is hierin voor ieder perceel de grootte, de eigenaar en het grondgebruik weergegeven.

Het boek is uit drie delen opgebouwd. In het eerste deel bespreekt Aymans op boeiende wijze de moeizame voorgeschiedenis en de aanvang van de karteringswerkzaamheden. Ook de betrouwbaarheid van de kaartbladen komt ter sprake. De landmeters blijken zeer nauwkeurig te werk zijn gegaan. De gemiddelde afwijking is circa 1%, terwijl afwijkingen van meer dan 2% zeldzaam zijn. Wel heb ik moeite met de stelling op bladzijde 14 dat de kaarten van het Kleefs kadaster 'een landschap weergeven, dat grotendeels teruggaat naar de tijd'. Een landschap is altijd aan verandering onderhevig, zodat oude structuren pas als zodanig aangewezen mogen worden, als dat onderzoek aangetoond is.

Burggraaff besteedt in het tweede deel aandacht aan het cultuurlandschap van Gennep omstreeks 1730. Behalve het Kleefs kadaster heeft hij daarbij ook gebruik gemaakt van andere archivalia en van literatuur. Op voorbeeldige wijze laat hij zien tot welke resultaten en inzichten een statistische benadering van (pre-) kadastraal materiaal kunnen leiden.

Jansen verzorgde in het derde deel de bronnenuitgave. De 46 kaartbladen zijn opnieuw getekend en met de perceelnummers alle afgedrukt. De originele schaal van 1:2041,5 werd daarbij verkleind tot 1:10.000. De vier zoekgeraakte bladen zijn gereconstrueerd. Dit arbeidsintensieve werk is op zorgvuldige wijze gebeurd. Wel staat op bladzijde 85 het nummer 32 fout ingetekend en mist nummer 37. Daarnaast zijn de registers compleet overgenomen. Deze hebben een 'kritische bewerking' ondergaan in vergelijking met de originele registers. Gezien de structuur van de originelen was een zekere bewerking inderdaad onontkoombaar, maar de gekozen oplossing kan me niet echt bevredigen. Bij de opzet van kadastrale registers bestaan er twee mogelijkheden: of de percelen als ingang kiezen of de eigenaren. In het geval van het Kleefs kadaster koos men in de 18de eeuw voor een tussenvorm, Jansen nu helaas opnieuw. Het leidt tot zoekwerk, hetgeen hij juist wilde voorkomen. Speurt u de eigenaar van het perceel Heijen, fol. 1, no. 100 maar eens op! Net als bij de uitgaven van de kadastrale atlassen uit circa 1832 lijkt me de perceelsgewijze ingang de meest voor de hand liggende.

De laatste opmerking neemt echter niet weg dat het in druk verschijnen van bronnenuitgaven met toelichtende teksten als deze toe te juichen is. Ze vormen een voor iedereen makkelijk bereikbare basis voor verder (wetenschappelijk) onderzoek.

Taeke Stol

10de ANTIQUARISCHE BOEKEN- EN PRENTENBEURS EINDHOVEN 4 en 5 mei 1990

HOTEL COCAGNE, VESTDIJK 47

VRIJDAG 4 MEI 1990
12.00 UUR-21.00 UUR

ZATERDAG 5 MEI 1990
11.00 UUR-18.00 UUR

literatuur - kunst - geschiedenis - muziek - topografie -
boekbanden - vrije grafiek - ansichten - beroepen prenten -
schoolplaten - cartografie - natuurkunde - theologie -
kinderboeken - devotionalia - handschriften - erotica - japanse
houtsnedes - geïllustreerde boeken

Inlichtingen 040-432064/853571.
Aanvragen Short Title List:
Rechtstr. 36-A, 5611 GP Eindhoven

ENTREE f 3,50

Inzendingen voor deze rubriek zenden aan het redactiesecretariaat.

Een nieuw tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Zwitserland

Onder de titel *Cartographica Helvetica* zal vanaf januari 1990, tweemaal per jaar, een nieuw tijdschrift op het gebied van de geschiedenis van de kartografie verschijnen. Het tijdschrift heeft zich ten doel gesteld informatie te verstrekken over het vak in ruime zin. De Zwitserse redactie hoopt met deze nieuwe uitgave zowel wetenschappers, als kaartverzamelaars en -antiquairs te bereiken. Naast artikelen wordt er, in rubriekvorm, plaats ingeruimd voor boekenrecensies, facsimileuitgaven, literatuurverwijzingen, geplande tentoonstellingen en veiligheidsinformatie.

De redactie van het tijdschrift bestaat uit een team dat afkomstig is uit de zowel de geografische als de kartografische hoek. Ook is er een redactielid afkomstig uit de rijen der kaartantiquairen. Elk nummer zal uit veertig tot achtenveertig pagina's bestaan. Telkens zullen acht pagina's in kleur worden gereproduceerd.

De prijs voor het tijdschrift bedraagt 34 Zwitserse Franken per jaar. Het is mogelijk om voor 18 Franken een proefexemplaar te bestellen.

Voor aanmeldingen als abonnee of voor toezending van een proefexemplaar dient U genoemde bedragen over te maken op Postcheck-Konto Bern 30-23657-8. Ook kunt u een bankcheque zenden aan Schweiz. Bankgesellschaft Bern, Konto 422.365.MIZ. op naam van: *Verlag Cartographica Helvetica, Untere Längmatt 9, CH-3280 Murten, Zwitserland*. Voor eventueel gewenste nadere informatie kunt U zich eveneens wenden tot bovengenoemd adres.

De leden van de redactie van Caert-Thresoor wensen hun Zwitserse collega's veel succes met het nieuwe tijdschrift.

M.H.

Studiedag 1990 van de Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie

Op zaterdag 23 juni 1990 organiseert de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, onder supervisie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie, haar jaarlijkse studiedag. Deze dag staat in het kader van het 175 jarig bestaan van de Topografische Dienst. Ter gelegenheid van dit jubileum zal in het Voorlichtingscentrum van het Ministerie van Defensie in Den Haag, vanaf 21 juni tot medio september, een tentoonstelling over de ontwikkelingen bij deze dienst gehouden worden. Als dagthema werd gekozen *De Geschiedenis van de Topografische Kartering in Nederland*. De werkgroep is bijzonder verheugd dat het Voorlichtingscentrum en de Topografische Dienst haar de gelegenheid biedt om deze dag te organiseren.

Het programma ziet er, wijzigingen voorbehouden, als volgt uit:

- 09.30-10.00 uur Ontvangst met koffie/thee.
- 10.00-10.10 uur Dagopening en huishoudelijke mededelingen.
- 10.10-10.40 uur Prof. Ir. L. van Zuylen: Ontstaansgeschiedenis van, en ontwikkelingen bij de Topografische Dienst als karterende instelling.
- 10.40-11.10 uur H.J. de Zoete: De fotografie in dienst van de kaartvervaardiging. De procedés van Charles A. Eckstein en de Topografische Inrichting.
- 11.10-11.40 uur Koffie/thee.

- 11.40-12.10 uur Dr. F.W.J. Scholten: De topografische kartering van Nederland vóór 1795.
- 12.10-12.40 uur Drs. P.P.W.J. van den Brink: C.R.T. Krayenhoff en J.B. Bouge: kaartredactie bij het Depot-Generaal van Oorlog 1806-1809.
- 12.40-13.00 uur Discussie/vragen n.a.v. ochttenprogramma.
- 13.00-14.00 uur Lunch.
- 14.00-14.30 uur Dr. J.J.J.M. Beenakker: De kwaliteiten van de Topografisch Militaire Kaart 1:50.000 voor het historisch onderzoek.
- 14.30-15.00 uur P.J. Nugter: De uitgave van de Chromo-Topografische kaart 1:25.000 (Bonneserie).
- 15.00-15.30 uur Koffie/thee.
- 15.30-15.45 uur Drs. P.W. Geudeke: Toelichting op de tentoonstelling in het Voorlichtingscentrum van het Ministerie van Defensie.
- 15.45-16.10 uur Discussie/vragen n.a.v. middagprogramma.
- 16.10-16.15 uur Dagsluiting.
- 16.15-17.00 uur Bezoek tentoonstelling/borrel.

De studiedag wordt gehouden in het Voorlichtingscentrum van het Ministerie van Defensie, Korte Houtstraat 21, Den Haag. Het Voorlichtingscentrum bevindt zich op circa 10 minuten lopen van het Centraal Station. Vanaf het CS neemt U één van de tramlijnen richting Binnenhof en stapt de eerste halte uit. U kunt zich opgeven voor deze dag door f 25,— over te maken op girorekening 1670043 t.n.v. Drs. M.M.Th.L. Hameleers te Maarssen. De capaciteit van de zaal staat niet toe dat meer dan 70 personen aan de dag deelnemen.

Een bevestiging van inschrijving zal U, ná ontvangst van het inschrijfgeld, in de tweede helft van mei worden toegezonden.

Sponsoring

Sponsoring in de kartografie is een nog onbekend verschijnsel. Toch heeft deze moderne wijze van financiering deze zomer haar intrede in deze tak van wetenschap mogen beleven. Omdat de inrichting van de tentoonstelling 'Kaarten en Geschiedenis' in het Museum te Den Haag, naast steun van Barth-lijsten voor een belangrijk deel mogelijk werd gemaakt dankzij de financiële hulp van KPMG Klynveld, werd dit accountantskantoor in de gelegenheid gesteld uit de collectie Bodel Nijenhuis een facsimile in kleur en op ware grootte te laten vervaardigen van een fraaie kaart. De keus is gevallen op de manuscriptkaart van 'Het Haagambacht in 1734' door J. Berents. De druk van deze door Canaletto in prachtige kleuren weergegeven kaart is zó waarheidsgetrouw uitgevallen dat zelfs het etiket van de collectie niet van echt te onderscheiden is.

De facsimilekaart is niet in de handel: zij wordt door Klynveld voor speciale relaties gereserveerd.

Wijzigingen in de redactie

Enige tijd geleden heeft Jan Werner besloten te stoppen met het redactiewerk voor Caert-Thresoor. Als één der oprichters heeft hij veel werk verzet om het tijdschrift van de grond te krijgen. De redactie wil hem hiervoor heel hartelijk bedanken. Inmiddels is Lida Ruitinga tot de redactie toegetreden. Zij is conservator van de Kaartenverzameling van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit.

Tenslotte willen we de heer M.P.R. van den Broeke aan u voorstellen die zo vriendelijk is de eindredactie over de Engelse samenvattingen te voeren.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

BEENAKKER, J.J.M.

Historische geografie: landschap en nederzetting / J.J.M. Beenakker. - Zutphen: De Walburg Pers, 1989. - 55 p. - (Ca-
hiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis, dl. 3). - ISBN
90-6011-672-0.

BRUYNE, M. DE.

De Mercator-kaart van Vlaanderen in de Roeselaarse stadshal-
le 1544-1645 / M. de Bruyne. - in: Biekorf 89(1989), nr. 3,
p. 287-292.

DANCKAERT, L.

Brussel vijf eeuwen cartografie / L. Danckaert; [voorw. door]
J. Chabert. - Knokke [etc.]: Mappamundi Publishers [etc.],
1989. - 144 p. - ISBN 90-6958-007-1. - Prijs BF 2450.00.

DAVIDS, C.A., J.A. VAN DER VEEN EN E.A. DE VRIES
Van Lastman naar Gietermaker: Claes Hendrickz. Gieterma-
ker (1621-1667) en zijn leerboeken voor de stuurmanskunst /
C.A. Davids, J.A. van der Veen en E.A. de Vries. - in: Tijd-
schrift voor zeegeschiedenis 8(1989), nr. 2, p. 149-177.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M.

Historische plattegronden van Nederlandse steden: deel III
Utrecht / M. Donkersloot-de Vrij. - Lisse [etc.]: Stichting
Historische Stadplattegronden [etc.], 1990. - (Map met 21
facsimile kaarten van Utrecht en een los tekstboek). - ISBN 90-
6469-647-0. - Prijs f 125.-.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M.

Kaarten van Utrecht: topografische en thematische kartografie
van de stad uit vijf eeuwen / Y.M. Donkersloot-de Vrij. -
Utrecht: HES Uitgevers, 1989. - 142 p. - ISBN 90-6194-207-
1. - Prijs f 99,50.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M.

Kaarten van de stad Utrecht uit de zestiende tot en met de ne-
gentiende eeuw / M. Donkersloot-de Vrij. - in: Utrecht in kaart
gebracht ... (zie elders in deze lijst), p. 5-10.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M.

Reproductie van de plattegrond van Utrecht door Jacob van
Deventer / M. Donkersloot-de Vrij. - Maasland [etc.]: Stichting
tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob
van Deventer [etc.], 1990. - facsimile een blad, met een
tekstboekje. - Prijs f 15.-.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M.

Utrecht in kaart gebracht: kartografie van de stad 1541-1990:
tentoonstelling van de Gemeentelijke Archiefdienst in samen-
werking met het Centraal Museum 3 februari-18 maart 1990
/ [M. Donkersloot-de Vrij]; [m.m.v.] F.J. Ormeling ... [et al.]
- Utrecht: Gemeentelijke Archiefdienst [etc.], 1990. - 86 p. -
Prijs f 15.-.

ORENSTEIN, N.

The large panorama of Rome by Hendrik Hondius I after Hen-
drik van Cleef III / N. Orenstein. - in: Bulletin van het Rijksmu-
seum 38(1990), nr. 1, p. 25-36.

ORMELING, F.J.

Moderne kartografie in Utrecht in de twintigste eeuw / F.J. Or-
meling; [m.m.v.] E. Hoeboer. - in: Utrecht in kaart gebracht
... (zie elders in deze lijst), p. 11-20.

PETERS, M.

Nicolaes Witsen and Gijsbert Cuper: two seventeenth-century
dutch burgomasters and their gordian knot / M. Peters. - in:
Lias 16(1989), p. 111-150.

STONE, J.C.

The Pont manuscript maps of Scotland: sixteenth century ori-
gins of a Blaeu atlas / J.C. Stone. - Tring, Hertfordshire [etc.]:
Map Collector Publications Ltd., 1989. - 218 p. - ISBN 0-
906430-09-7. - Prijs f

VRIES, D. DE.

Dutch cartography / D. de Vries. - in: The age of William III
& Mary II: power, politics and patronage 1688-1702: a refe-
rence encyclopedia and exhibition catalogue / R.P. Maccubbin
and M. Hamilton-Phillips (ed.). - Williamsburg: The College of
William and Mary, 1989. - p. 105-111.

ZWAAL, A.J.

Terschelling op de kaart bekeken / A.J. Zwaal. - in: Terschel-
linger historie / A.J. Zwaal. - Terschelling: Gemeente Museum
't Behouden Huys, 1990. - p. 15-22. - prijs f 15,90 (excl. ver-
zendkosten).

Ontvangen publikaties buitenland

Togail Tir Marking Time: The map of the Western Isles / edited
by Finlay MacLeod. - Stornoway, Isle of Lewis (U.K.): Acair
Ltd. and An Lanntair Gallery, 1989. - (8), 160 p.: ill. -
ISBN 0 86152 842 5 - prijs £ 10,95 (verkrijgbaar: Acair, 7
James Street, Stornoway, Isle of Lewis, U.K.). - Begeleidend
boek bij de gelijknamige tentoonstelling, die gehouden wordt
op verschillende plaatsen op de Hebriden en in 1990 in Glas-
gow, Edinburgh en Aberdeen te zien zal zijn. Het boek bevat
18 bijdragen in het Engels en Gaelic (soms zonder Engelse sa-
menvatting!) over alle facetten van de kartografie van de Hebri-
den, die onder anderen - zoals in de inleiding vermeld staat -
weergeeft hoe Engelssprekende kaartmakers 'encountered
and hardly understood the complex profile of language contact
between Old Norse and Gaelic'.
Vanzelfsprekend is er veel aandacht voor de toponiemen -
maar juist deze bijdragen zijn meest in het Gaelic. Niet alle bij-
dragen zijn wetenschappelijk van aard, men vindt ook een ge-
dicht en een toneelstuk [PvdK].

*International Directory of Current Research in the History of
Cartography and in Carobibliography, D6, 1988 [1989]* /
compiled and edited by A. Elizabeth Clutton. - Tring, Herts.:
Map Collector Publications Ltd., 1989. - iv, 125 p. - ISBN
0 906430 08 9 - prijs £ 9,50 (incl. verzendkosten (verkrijg-
baar: 48 High Street, Tring, Herts HP23 5BH, U.K.). - Deze
uiterst nuttige lijst met adressen van personen over de gehele
wereld, die zich bezighouden met de geschiedenis van de kar-
tografie, beleeft al weer zijn zesde uitgave. Van iedere onder-
zoeker wordt vermeld in welke deelonderwerpen zij geïnteres-
seerd zijn. Per onderzoeker wordt een lijst van publikaties sinds
de vijfde uitgave gepresenteerd [PvdK].

Maps in eighteenth-century British magazines: a checklist /
Christopher M. Klein. - Chicago: The Newberry Library,
1989. - xiii, 72 p. - The Hermon Dunlop Smith Center for
the history of Cartography, Occasion Publication no. 3. -
ISBN 0-911028-41-2 - (verkrijgbaar: The Newberry Library
Bookshop, 60 W. Walton Street, Chicago, Illinois, USA). -
Een chronologische lijst van kaarten die in de tweede helft van
de 18e eeuw in een vijftal Engelse tijdschriften werden gepubli-
ceerd. In een goed geschreven inleiding worden de resultaten
van deze recherche toegelicht en in een aantal grafieken aan-
schouwelijk gemaakt [PvdB].

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. H. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassaer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

VOLUME VI

ATLANTES NEERLANDICI

A bibliography of atlases
published in the Netherlands
between 1880 and 1940.
Also comprising a supplement to
Volumes I-V.

Prof. Dr. Ir. C. Koeman and H.J.A. Homan

Prijs f 250,—

CANALETTO

Postbus 68 - 2400 AB Alphen a/d Rijn
Telefoon 01720-72458

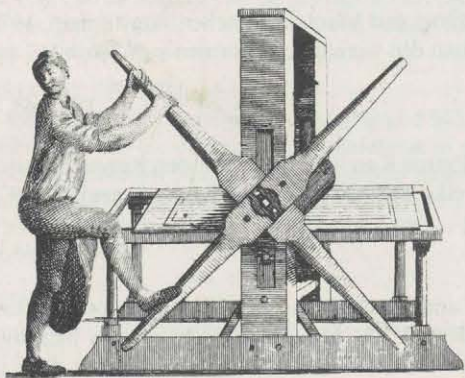

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

THE MAP COLLECTOR

*The World's leading journal
for lovers of early maps*

- ★ Original articles by leading researchers
- ★ News of people and events in the map world
- ★ Current catalogue and publication listings
 - ★ Book Reviews
- ★ Letters from all parts of the globe
- ★ Auction prices
- ★ Classified Advertisements

and much more . . .

Secure your copy now. Write to:

MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23

All other countries £26

Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott

Associate Editor: Helen M. Wallis